CUPRINS

Capitolul 2. Fonetică şi fonologie istorică
2.1. Fonetica
2.1.1. Elemente introductive
2.1.2. Schimbările fonetice
2.1.2.1. Schimbările fonetice condiţionate
2.1.2.2. Schimbările fonetice necondiţionate
2.1.2.3. Accidentele fonetice
2.1.2.4. Caracteristicile transformărilor fonetice
2.2. Accentul
2.3. Vocalismul
2.3.1. Evoluţia cantitativă a vocalelor limbii române
2.3.1.1. Conservarea vocalelor
2.3.1.2. Dispariţia unor vocale
2.3.1.3. Crearea unor vocale
2.4. Consonantismul
2.4.1. Evoluţia cantitativă a consoanelor limbii române
2.4.1.1. Conservarea consoanelor
2.4.1.2. Dispariţia unor consoane
2.4.1.3. Consonantizarea unor elemente semiconsonantice
2.4.1.4. Apariţia unor noi consoane
2.4.1.5. Cazuri particulare
2.4.2. Evoluţia calitativă a consoanelor limbii române
2.4.2.1. Apariţia unor consoane noi
2.4.2.2. Transformarea unor consoane
2.4.2.3. Grupuri de consoane
2.5. Evoluţia sistemului fonologic
Capitolul 3. Morfosintaxa
3.1. Părţile de vorbire flexibile
3.1.1. Substantivul
3.1.2. Articolul
3.1.3. Adjectivul
3.1.4. Numeralul
3.1.5. Pronumele
3.1.6. Verbul
3.2. Părţile de vorbire neflexibile
3.2.1. Adverbul

3.2.2. Prepoziţia
3.2.3. Conjuncţia
3.2.4. Interjecţia
Bibliografie
Capitolul 2
FONETICĂ ŞI FONOLOGIE ISTORICĂ
1. ELEMENTE INTRODUCTIVE

L i în ba este un sistem de nivele integrate de la simplu la complex, de la inferior la superior. Unul dintre nivele îl reprezintă cel fonetico-fonologic, obiect de studiu al foneticii şi al fonologiei. F o – ne t i e a studiază sunetele vorbirii, f o n o l o g i-a studiază fonemele. S u ne tu l este unitatea fonică fără funcţie distinctivă[1], produsă şi receptată în procesul de comunicare. F o ne în u l este unitatea fonică dotată cu funcţie distinctivă (pertinentă).

Teoria fonemului a fost introdusă în lingvistică de B au ci o u în de C o u r te n-a y. Contribuţii importante au avut şi R. Jakobson, A. M-ar t în e t.

Rostind cuvintele[2], oamenii pronunţă sunete. Acestea se clasează în funcţie de:

— Natura lor fizică;

— Rolul lor în limbă (după funcţia lor distinctivă / după trăsăturile lor pertinente).

În principiu, se poate pronunţa un număr foarte mare de sunete. Dar nu toate sunetele pe care le pronunţăm sunt utilizate în sistem, nu toate au valoare distinctivă (sau valoare funcţională), deci nu toate sunt foneme.

De ex.:

În franceză, ę (deschis) şi ę (închis) sunt două foneme diferite (deci, pentru franceză, gradul de deschidere al acestor vocale este trăsătură distinctivă):

est (pron. ę) = „este”; *et* (pron. ę) = „şi”.

---

[1] Se numeşte trăsătură fonetică d i s t i n c t i v ă / p e r ti n e n t ă orice trăsătură care permite, prin ea însăşi, să se distingă un semn, un cuvânt, un enunţ de alt semn, cuvânt, enunţ.

[2] C u v â n t u l este cea mai mică unitate semnificativă dotată cu formă fonică (înveliş sonor) şi cu semnificaţie.

Pentru română, gradul de deschidere (apertura) nu e trăsătură distinctivă (decât în unele graiuri): *mere* (pron. *mẹre* / *mẹre*) = sensul unic „mere”. Aşadar, ę şi ę în franceză sunt două foneme diferite, în română constituie un singur fonem. În schimb, a faţă de e reprezintă, în ambele limbi, alt fonem.

În descrierea fonemului se au în vedere trăsăturile specifice pe baza analizei dicotomice care ţine seama de opoziţii, adică de prezenţa sau absenţa unui element distinctiv. De ex., în română sonoritatea este trăsătură distinctivă: p se defineşte ca o consoană surdă (*pară*) faţă de b = consoană sonoră (*bară*); de asemenea, p = oclusivă faţă de v = constrictivă (*vară*).

Fonologia poate fi abordată sincronic şi diacronic.

F o n o l o g i-a’s în e r o n i că stabileşte sistemul de foneme al unei limbi la un moment dat al evoluţiei ei (faptele contemporane, comparându-le unele cu altele).

F o n o l o g i-a d i ac r o n i că (sau is t o r i că) studiază sistemul fonologic al unei limbi în diferite etape ale evoluţiei ei.

Ea urmăreşte: modul specific al unei limbi de a-şi o r g a n i – z a materialul sonor de care dispune în diferite stadii; constatarea unor te n din ţ e în evoluţia limbii; s e h i în b a r i l e fonetice intervenite în timp.

S e h i în b are a f o ne t i că este o trecere de la o articulaţie[3] la alta.

Prin schimbări fonetice sistemul fonologic poate fi afectat în două moduri:

1) pot a p a r e a foneme sau variante noi ale fonemelor existente într-o stare de limbă anterioară;

2) se poate în o d i fi ca distribuţia fonemelor existente într-o fază de limbă anterioară.

Schimbările fonetice regulate statornicesc nişte reguli care au fost numite l e g i f o ne t i ce.

Cele mai supuse modificărilor sunt cuvintele mai des întrebuinţate.

Schimbările fonetice sunt de mai multe feluri:

_ **Articularea unui sunet reprezintă modelarea curentului de aer expirat (fonator), produsă în cavitatea bucală, cu participarea diverselor organe articulatorii.**

1. schimbări fonetice e o n d ition a te;

2. schimbări fonetice ne e o n d ition a te;

3. ac e i de n te fonetice.

1. Schimbările fonetice condiţionate sunt transformările petrecute în anumite împrejurări date:

a) datorită e o n te x tu lui fonetic (datorită influenţei sunetelor învecinate);

b) datorită p o zi şi ei sunetului în cuvânt (poziţie iniţială, medială, finală).

De exemplu:

a) Schimbări condiţionate de e o n te x t:

a + n să apoi a: lat. *canis*> rom. *căne câne* a + nu rămâne a: lat. *annus* rom. *an* o accentuat + a în silaba următoare diftongul ca: lat. *mola* rom. *moară* îl posttonic + a dispărea: lat. *stella* rom. *stea* îl posttonic + alte vocale se păstrează: lat. *stellae* rom. *stele* b) Schimbări condiţionate de p o zi ţi-a sunetului:

Mai supuse transformărilor sunt sunetele de la sfârşitul cuvintelor. Motivul: la pronunţarea unui cuvânt, energia fonetică se masează la început, pentru că elementul purtător al sensului se află de obicei la începutul cuvintelor.

lat. *adducere* (cu a iniţial neaccentuat) rom. *aduce* ca în *albuş alb* (în care a = accentuat)

mensa masă (consoana iniţială se menţine, vocala finală se transformă)

lupus lup (consoana iniţială şi cea medială se păstrează, cea finală dispare).

În studierea transformărilor fonetice trebuie să se ţină seama de: a) o r i g în e a cuvântului; b) d a t a pătrunderii lui în limbă, pentru că unele legi valabile pentru anumite cuvinte (de o anumită origine şi intrate în limbă la un moment anume) nu sunt valabile pentru altele (de altă origine şi intrate în limbă în altă perioadă).

De ex.:

el >k în cuvinte de origine latină: *clavem cheie* (k ei e)

el se menţine în cuvintele de origine slavă, pătrunse mai târziu în limbă, când legea transformării lui el în k încetase: *klěsta cleşte*.

Dintre unităţile suprasegmentale **4** , un rol important în determinarea schimbărilor fonetice are ac ce n tu l.

O v o e al a accentuată are altă evoluţie decât o vocală neaccentuată.

De ex.:

— A accentuat se conservă;

— A neaccentuat a (dar a neaccentuat iniţial se păstrează datorită poziţiei sale în cuvânt): lat. *casa* rom. *casă*.

La e o n s-o a n care importanţă locul acestora în raport cu accentul.

ÎI + a precedat de accent dispare: lat. *medulla* rom. *măduvă* II + a urmat de accent se păstrează. lat. *medullarius* rom. *mădular*.

Influenţa accentului se manifestă atât la nivel de cu v în t, cât şi la nivel de p r o p o zi ţi-e. Există cuvinte care la nivel de propoziţie sunt neaccentuate: prepoziţiile şi conjuncţiile. Cuvintele accentuate au alte evoluţii decât cele neaccentuate. Sunt cazuri când acelaşi cuvânt evoluează în mod diferit, după cum este accentuat sau neaccentuat în propoziţie.

De ex.: lat. *longus* (accentuat în propoziţie) rom. *lung* (adjectiv)

longus (neaccentuat în propoziţie) rom. *lângă* (prepoziţie).

2. Schimbări fonetice necondiţionate (spontane) au loc independent de accent sau de poziţia sunetului în cuvânt. Totuşi, nişte cauze ale acestor schimbări există, dar ele sunt necunoscute.

De ex.: b (bilabială oclusivă sonoră) v (labiodentală fricativă sonoră)

lat. clasică: *albeus* lat. pop. *alveus* şi invers v b: lat.cl.: *vervex* lat. populară *berbex – berbecem* rom. *berbec veteranus beteranus bătrân*

3. Accidentele fonetice sunt modificări ale sunetelor sub influenţa altor sunete, apropiate sau depărtate. Sunt schimbări condiţionate, dar fără să aibă caracter de regulă.

Există mai multe feluri de accidente fonetice, manifestate în cuvinte de origine latină, de alte origini sau în interiorul limbii române:

a. A f e r e z a

_ Prin opoziţie cu vocalele şi consoanele, care sunt unităţi segmentale (adică pot fi identificate într-un anumit loc / punct în lanţul vorbirii), accentul şi intonaţia sunt unităţi suprasegmentale (nu pot fi identificate în lanţul vorbirii; ele nu constituie, ci caracterizează segmentul fonic).

— (căderea vocalei iniţiale, mai ales a):

— Lat. *aranea râie*

— N.gr. *ostrakinos strachină*

— (căderea consoanei iniţiale, mai ales pentru simplificarea grupurilor consonantice):

— Lat. *fossatum fsat sat* b. P r o te z a (apariţia unui sunet la început de cuvânt):

— Î proteic la pronumele personale mi, şi, *luni*, *îţi*, *îl* (explicabil prin condiţii sintactice)

— H înaintea iniţialei vocalice (regional): *hăsta*, *hodaie*

— A: *lunec alunec*; *copăr acopăr*; *mestec amestec* c. E pe n te z a (anaptixa) (apariţia unui sunet în interiorul cuvântului) – apare mai ales în cuvinte nelatine:

— Epenteza consonantică: *zlobivu>zglobiu* cu g epentetic (apar grupuri consonantice necaracteristice limbii române);

— Epenteza vocalică: st. *visnja vişină*; *gnoi gunoi*.

d. S în e o p a (căderea unui sunet postaccentuat):

— Lat. *oculus ochi*; *calidus cald*;

— În interiorul l. române: *afară afar*; *deget deşt*.

e. A p o e o p a (dispariţia unui sunet de la sfârşitul cuvântului):

— Dispariţia lui u final: *lup*

— E final: *iepur*, *purec*, *foarfec* (apocopă de natură morfologică).

f. E p i te z a (apariţia unui sunet la sfârşitul cuvântului):

— U (la împrumuturile substantivale trecute în categoria masculinelor): magh. *fogado făgădău*, fr. *coupé cupeu*;

— A (la cele trecute la feminine): tc. *akade acadea*; fr. *chaussée şosea*.

g. M e t a te z a (schimbarea locului de articulare în cadrul aceluiaşi cuvânt):

— Lat. *formosus frumos*;

— În vorbirea neîngrijită: *protopop – potropop*; *mijloc – mijloc*.

h. H a p l o l o g i-a (articularea o singură dată a unui sunet sau grup de sunete care se repetă):

— Lat. *veteranus bătrân*

— Rom. (în cuvinte): *jumătate – jumate*; *deget deşt*;

(în grupuri de cuvinte): *astă toamnă – astoamnă*.

I. A n t i e i p are a (pronunţarea unui sunet şi într-o silabă

anterioară celei în care apare în mod firesc):

— În pl. etimologic *câni*, i final a fost anticipat în *câini*; cu timpul acest i anticipat a apărut şi la singular: *câine*.

j. P r o p a g are a (inversul anticipării):

— Lat. *genuculum genunchi* >*genunchi*.

k. A s i în i-l are a (potrivirea sunetelor în procesul de articulare) (opusul disimilării) – duce la schimbarea formei cuvântului:

— Asim. vocalică: lat. *parietem părete perete*

— Asim. consonantică: *corona curună cunună*.

1. D is i în i-l are a (modificarea unui sunet sub influenţa unui sunet vecin, pentru a se diferenţia de acesta) (opusul asimilării)

— Disimilarea vocalică: lat. *vicinus vecin*

— Disimilarea consonantică: lat. *minutus mănut mănunt mărunt*.

m. A e o în o dar e a (variantă a asimilării produsă când sunetele sunt în contact): – lat. *disglaciare dezgheţa dezgheţa*

— *Prin Maramureş prim Maramureş*.

Unele accidente fonetice individualizează dialectele sau graiurile. De exemplu:

— Aromânei îi este caracteristică proteza:

arâu e lat. *rivus auriu* e lat. *ululo*

— În istroromână şi în meglenoromână apare afereza:

— Megl. *fără* e lat. *adforas vęam* e lat. *habebam*

— Graiurilor dacoromâne le sunt specifice:

— În graiul crişean: – epenteza lui e în grupul se *sclab – slab*

— Metateza te… ce / ce… te: *pântece – pâncete*

— Proteza: *anumără – numără*

— În graiul maramureşean:

— Apocopa: – *oi fa – voi face*

— *Pe – Petre*

— Apocopa şi haplologia: *măli – mămăligă*

2. CARACTERISTICILE TRANSFORMĂRILOR FONETICE

Transformările fonetice au următoarele caracteristici:

1) sunt în de pe n de n te de v e în ţ a o am e n i l o r.

2) au caracter p r o g r e's i v, gradual, în sensul că o transformare fonetică e realizată la început de către un singur

vorbitor, într-un singur cuvânt. Apoi ea trece la alte cuvinte în care apar aceleaşi combinaţii de foneme şi, răspândindu-se progresiv, se generalizează.

E. C o şi e r i u (*Sincronia e diacronia*) vorbeşte despre: o „generalizare extensivă" (pentru toţi vorbitorii) şi o „generalizare intensivă" (pentru toate cuvintele). Generalizarea extensivă (difuzarea, răspândirea) este un fapt de ordin social, difuzarea intensivă (modificarea fonetică în sine) este un fapt de natură lingvistică.

3) Sunt, în general, e o n's t a n te, adică, într-un interval de timp determinat, un element sonor, în acelaşi context fonetic, suferă aceeaşi transformare.

De exemplu:

— Vocala e + n (plus eventual o altă consoană) i lat. *bene bine prendere prinde*

Caracterul constant al transformărilor fonetice nu trebuie absolutizat. Legile fonetice cunosc excepţii, explicabile, unele prin factori sociali, altele prin poziţia cuvintelor în limbă: este vorba de anumite cuvinte savante în raport cu cele uzuale, de împrumuturi, de unele cazuri de omonimie.

4) Au un caracter te în p o r ar, adică se manifestă în anumite perioade de timp din istoria limbii.

De exemplu:

— A accentuat urmat de n-a devenită, apoi a /! într-o anumită etapă din evoluţia limbii, astăzi legea nemaiacţionând:

— Lat. *canem câne*, dar

— Fr. *canton canton*, nu *cânton*

Eroarea care l-a dus pe A r o n P u în nu l (reprezentant al curentului purist în limbă) la exagerările latiniste ţinea tocmai de nesocotirea caracterului temporar al acţiunii legilor fonetice. Puriştii impuneau neologismelor tratamentul fonetic specific legilor fonetice care acţionaseră cândva în limbă. Astfel, ei recomandau formele:

— *Năciune* (pentru *naţiune*), *ocupăciune* (pentru *ocupaţie*), după modelul termenilor moşteniţi *închinăciune*, *rugăciune*.

5) Pot fi l o e al e sau r e gion al e.

De exemplu, *rotacismul* (trecerea spontană a lui – nla – r), fenomen atestat în texte traduse şi originale din sec. XVI-XVII, aparţine nordului Transilvaniei, Maramureşului, Moldovei, Bucovinei:

— Lat. *bene bire*.

ACCENTUL

A e ce n tu l reprezintă punerea în valoare a unei (singure) silabe în raport cu celelalte silabe dintr-un cuvânt.

Această scoatere în reliei se realizează prin diferenţa de intensitate sau de înălţime pe care o are o silabă în raport cu celelalte silabe ale cuvântului.

În limba română accentul este l i b e r şi v-ar i-a b i l. Aceasta înseamnă că, spre deosebire de alte limbi[5], accentul nu trebuie să cadă obligatoriu pe aceeaşi silabă în cuvinte diferite, fapt care dă limbii mari posibilităţi de variaţii ritmice.

Mobilitatea accentului în aceeaşi secvenţă de foneme reprezintă un mijloc de:

a) diferenţiere's e în a n t i că:

— *Módele* faţă de *modéle*

— *Ácele* faţă de *acele*.

Nu în toate cazurile diferenţa de accent a doua secvenţe fonice identice indică şi o diferenţă semantică: *áripă – arípă*; *gíngaş – gingáş*.

b) diferenţiere g r am a t i e ăla:

— *Cântă* (cu accentul pe prima silabă) (indicativ prezent / imperativ) faţă de *cântă* (cu accentul pe ultima silabă) (indicativ perfect simplu).

În limba română, accentuarea poate fi:

1) o x i t o n-a (pe ultima silabă): *ca-feá*, *ci-tít*;

2) p ar o x i t o n-a (pe penultima silabă): *cásă*, *vă-zú-se*;

3) p r o p ar o x i t o n-a (pe antepenultima silabă): *lím-pe de*;

4) mai rar, accentul poate sta înaintea antepenultimei (pe a patra silabă numărând de la sfârşitul cuvântului): *fér-feniţă* sau

5) chiar pe a cincea silabă: şáp-*tespre-ze-ce*.

Categoria cuvintelor oxitone reprezintă o noutate a limbii române faţă de latină.

În limba latină, ritmul frazei era cantitativ, fiind alcătuit din succesiunea regulată a silabelor scurte şi a celor lungi.

Limba latină, de la începutul perioadei literare până în epoca

---

[5] În franceză, de exemplu, accentul cade în toate cuvintele pe ultima silabă, în maghiară pe prima silabă.

imperială, a cunoscut accentul în u zi e al (accent în el o d i e sau t o n). Accentul latin se realiza prin ridicarea glasului (silaba accentuată se emitea pe o notă mai înaltă decât silaba neaccentuată).

Accentul latin se prezenta astfel:

— În cuvintele polisilabice (formate din mai mult silabe) locul accentului era determinat de cantitatea penultimei silabe:

— Dacă penultima silabă era lungă, accentul cădea pe aceasta: *cantáre*;

— Dacă penultima silabă era scurtă, accentul trecea pe antepenultima: *cáměra*, *hómĭnem*.

Concomitent cu accentul muzical, în latină exista şi accentul d i n-am i e (numit şi de in te n's i t a te, de f o rţă, e x p i r a – t o r), care, începând din sec.al III-lea e.n. va trece pe primul plan. Accentul muzical scade ca importanţă (şi cu aceasta îşi pierde rolul semantic) în epoca istorică a limbii latine.

În limba română accentul tradiţional este cel dinamic, dar cuvântul este afectat şi de un accent muzical. Acesta, fiind plasat pe aceeaşi silabă pe care cade şi accentul dinamic, nu este pus în relief. Accentul muzical devine evident în frazele interogative, în care tonul este trecut pe primul plan.

În latina populară accentul avea aceeaşi poziţie ca în latina clasică, cu excepţia câtorva cazuri în care se constată deplasări de accent, deplasări menţinute şi în limbile romanice şi, deci, şi în română.

Deplasări de accent se întâlnesc în cuvintele în care apare un grup consonantic format din *muta cum lichida*, adică din consoanele p, b, t, e, g (*muta*) plus l, r (*lichida*).

De exemplu:

a) În latina populară, în cuvintele care conţineau *muta cum lichida*, consoana oclusivă (b, e, d etc.) se grupa cu vocala precedentă, spre deosebire de latina clasică, în care *muta* a trecut în silaba următoare, astfel că aceasta s-a lungit. Silaba devine lungă chiar atunci când conţine o vocală scurtă.

De exemplu, în lat. *Întĕgrum* accentul cădea pe silaba antepenultimă, iar consoana oclusivă g se grupa în silaba precedentă şi se pronunţa *intĕg-rum*. Această modificare în organizarea grupării silabice a provocat o deplasare a accentului pe vocala urmată de *muta*

cum lichida. Această accentuare s-a păstrat şi în românescul *întreg*.

b) În grupul format din í accentuat în hiat cu o altă vocală, accentul este atras de vocala următoare.

De exemplu, în *paríetem*, în care í era accentuat, accentul a trecut pe al doilea element vocalic, *pariétem* rom. *peréte* (i a fost absorbit de vocala următoare închisă).

La fel: *mulíerem muliérem muiere* c) Sentimentul că unele cuvinte sunt alcătuite din două elemente a dus la deplasarea accentului, în cuvintele trisilabice, de pe silaba antepenultimă pe penultima, sub influenţa formelor simple cu accentul pe temă.

De exemplu: *incipit incípit începe cónvenit convénit convíne* d) Sincoparea şi închiderea vocalelor latine.

De obicei, o vocală care suferă sincopa urmează sau precedă o consoană de tipul m, n, r, l, y sau w. În textele latine populare se înregistrează multe forme sincopate, transmise şi în limba română.

De exemplu:

lat. el. *viridis* – lat. pop. *virdis* – rom. *verde oculus oclus ochi vetulus vetlus vechi* e) Semiconsoanele y şi w dispar în latina populară înaintea unei vocale.

De exemplu:

lat. el. *februarius* – lat. pop. *febrarius* – rom. *făurar*

În latină accentul era de obicei paroxiton. În limba română accentul latinesc s-a păstrat în general pe aceeaşi silabă ca în latină. Trebuie însă menţionate şi unele schimbări intervenite în evoluţia limbii, şi anume, faptul că, prin transformările fonetice suferite în timp, cuvintele latineşti bisilabice devin în română monosilabice, cuvintele trisilabice devin bisilabice şi, în felul acesta, din accent paroxiton în latină se ajunge în română la accent oxiton etc.

De exemplu:

lat. *lúpus* (bisilabic, paroxiton) rom. *lup* (monosilabic, oxiton)

cánticum (trisilabic, proparoxiton) *cântec* (bisilabic, paroxiton)

În cuvintele de origine străină accentul manifestă două aspecte:

— De cele mai multe ori a fost menţinut în română pe aceeaşi silabă ca în limba de provenienţă;

— Uneori însă accentul şi-a schimbat locul.

În împrumuturile româneşti de origine’s la v a accentul e paroxiton, ca în limba slavă: st. *lopáta* rom. *lopátă stráža strájă vlága*

vlágă

— Uneori în română accentul e paroxiton, în timp ce în slavă (bulgară) e oxiton:

st. *slugá* rom. *slúgă brazdá brázdă kosá coásă*

În cuvintele de origine tu r că accentul e menţinut, în majoritatea cuvintelor, pe ultima silabă: *musacá*, *hambár*. Unele împrumuturi turceşti au accent paroxiton pentru că au pătruns prin filieră slavă: *cálfă*, *páşă*.

VOCALISMUL

Sistemul fonetic a cunoscut două aspecte ale evoluţiei sale:

a) o evoluţie e a n t i t a t i v a (s-a modificat numărul de vocale, consoane);

b) o evoluţie e atât a t i v a (s-a modificat calitatea lor, timbrul – închiderea sau deschiderea la vocale; s-au consonantizat unele semivocale).

A. EVOLUŢIA CANTITATIVĂ A VOCALELOR

LIMBII ROMÂNE

Evoluţia cantitativă a vocalelor limbii române a constat în:

1. e o n’s e r v-ar e a vocalelor din latină şi din alte limbi cu care româna a venit în contact;

2. d is p ar i ţi-a unor vocale în anumite poziţii;

3. a p ar i ţi-a de noi vocale;

4. (cazuri particulare) p r o te z a unei vocale.

1. Conservarea vocalelor

În latina populară trece pe primul plan accentul de intensitate (în locul accentului muzical). În felul acesta se impune, ca mijloc de diferenţiere, calitatea vocalelor, timbrul lor (în locul cantităţii, lungimii). Vocalele scurte au un timbru mai deschis, vocalele lungi un timbru mai închis.

Sistemul vocalic al limbii române este foarte apropiat de sistemul celorlalte limbi romanice, dar există şi unele deosebiri.

Sistemul vocalic al latinei dunărene este alcătuit din vocalele: i, e, a, o, u. Sistemul este asimetric, pentru că vocala e apărea sub două forme ę şi ę (deschis şi închis).

Limba română ac o n’s e r v a t (de obicei în poziţie iniţială şi medială) vocalele limbii latine sau ale altor limbi din care a împrumutat cuvinte:

De exemplu:

Vocala a:

lat. *acrus* rom. *acru*; *capul cap* st. *livada* rom. *livadă*; *rana rană* magh. *áldomás* rom. *aldămaş / aldămaş*.

Vocala e:

lat. *credo* rom. *cred*; *venire veni*; *venenum venin* magh. *féle* rom. *fel*.

Vocala i:

lat. *scribo* rom. *scriu* st. *grădina* rom. *grădină*

Vocala o (scurt şi lung):

lat. *focus* rom. *foc*; *pop cu*) *lus ploppus plop* st. *bogatu* rom. *bogat*

Vocala u (lung şi scurt):

lat. *dulcis* rom. *dulce*; *crudus crud* tc. *musakka* rom. *musaca*

2. Dispariţia unor vocale în anumite poziţii:

lat. *oculus* rom. *ochi* (dispare u posttonic)

aranea râie (dispare a iniţial, fenomen mai rar, pentru că de obicei iniţialele se păstrează)

lupus lup (dispare u final).

3. Crearea unor vocale

Limba română nu s-a rezumat la sistemul latin, ci şi-a creat un sistem vocalic mai bine articulat, alcătuit din şapte vocale, prin adăugarea vocalelor a şi a / î, care diferenţiază româna de celelalte limbi romanice.

Sistemul vocalic al românei se înscrie în triunghiul:

I! u că o a

Acest triunghi se compune din:

1) seria anterioară nelabială: i şi e;

2) seria posterioară labială: u şi o;

3) seria medială nelabială: a şi! / a.

Vocalaa este neutră din punctul de vedere al locului de articulare.

Româna a inovat şi prin crearea diftongilor ea şi ca (inexistenţi în latină), în care e şi o constituie clasa propriu-zisă a semivocalelor. Formarea acestor diftongi se explică prin criterii interne ale limbii (diftongarea vocalelor a şi e sub accent a fost condiţionată de timbrul vocalei următoare). Cu ajutorul diftongării se pot distinge cuvintele moştenite de neologismele – latine sau de alte origini – împrumutate.

solem – soare; *coda – coadă*; *rogat – roagă*, dar *revocă* (nu *revoacă*); *pedagogă* (nu* *pedagoagă*);

Există totuşi şi neologisme care cunosc diftongarea: *persoană*, *butoane*, *convoacă* (în unele dintre aceste cazuri diftongarea nu e un fenomen de natură fonetică, ci morfologică – diferenţiază singularul de plural, o persoană verbală de alta).

În concluzie, s is te în u l v o e al i e al l i în b i i r o – în e este alcătuit din şapte vocale şi doi diftongi.

Trebuie făcută observaţia că în unele graiuri dacoromâne funcţionează opoziţia distinctivă ę – ę; o – ọ.

Astfel, în Transilvania, *dọr* „nostalgie" – *dạr* „doar".

putẹm (indicativ prezent) – *putęm* (indicativ imperfect).

CONSONANTISMUL

Limba română se caracterizează prin conservarea scheletului consonantic al cuvintelor latine, trăsătură specifică limbii române în comparaţie cu celelalte limbi romanice.

De exemplu:

lat. *digitum* rom. *deget*, fr. *doigt* (pron. *dwa*)

vitellum rom. *viţel*, fr. *veau* (pron. *vo*)

factum rom. *faptă*, fr. *fait* (pron. *fɛ*).

Sistemul consonantic al românei este format din consoanele (relativ în ordine alfabetică): b, e, d, f, g, h, j, k, k, g, č, ğ, l, m, n, p, r, s, ş, t, ţ, v, x, z.

Consoanele limbii române se clasifică după locul de articulare şi după modul de articulare.

După l o cu l de articulare, există consoane:

— Bilabiale: p-b, m;

— Labiodentale: f-v;

— Dental-alveolare inferioare: s-z, ţ;

— Dental-alveolare superioare: i-o;

— Prepalatale: ş-j, č-ğ, l, n, r;

— Palatale: k-g;

— Velare: k-g;

— Laringală: h.

După în o d u l de articulare, există consoane:

— Oclusive: p-b (bilabiale, surdă-sonoră);

— d (dental-alveolare superioare, surdă-sonoră);

k-g (palatale, surdă-sonoră);
k-g (velare, surdă-sonoră);
— Semioclusive (africate):
(dental-alveolară inferioară, surdă);
č-ğ (prepalatale, surdă-sonoră);
— Constrictive (fricative, continue):
f-v (labiodentale, surdă-sonoră);
s-z (dental-alveolare inferioare, surdă-sonoră)
ş-j (prepalatale, surdă-sonoră)
h (laringală, surdă);
— Nazale: m, n (bilabială, prepalatală);
— Laterală (lichidă): l (prepalatală);
— Vibrantă: r (prepalatală).

Consoana x se compune din două foneme şi are două variante de rostire: una surdă „ce" şi una sonoră „gz". Varianta sonoră apare numai în unele situaţii de poziţie intervocalică (*auxiliar*, *elixir*, *exemplu*, *exact*, *exala*, *exalta*, *examen*, *exaspera*, *execrabil*, *executa*, *exemplar*, *exercita*, *exersa*, *exigent*, *exil*, *exista*, *exotic*, *exulta*…).

Parcurgând lista de mai sus observăm că în limba română există un număr mai mare de consoane decât existau în latină.

Româna are în plus faţă de latină:
— Oclusivele palatale: k, g;
— Fricativele prepalatale: ş, j;
— Semioclusivele prepalatale: č, ğ;
— Africatele dentale: ţ, (dz, arhaic şi dialectal);
— Dentala fricativă: z;
— Constrictiva laringală: h (existentă în latina veche, dar pierdută într-o fază mai nouă a limbii).

EVOLUŢIA CANTITATIVĂ A CONSOANELOR
LIMBII ROMÂNE

Evoluţia cantitativă a consoanelor limbii române a constat în:

1. e o n's e r v-ar e a consoanelor în cuvintele moştenite şi în împrumuturi;
2. d is p ar i ţi-a de consoane în trecerea de la latină la română;
3. e o n s-o n-a n t i z are a unor elemente semiconsonantice;
4. a p ar i ţi-a unor consoane;
5. e a z u r i p ar t şi cu l are.

1. Conservarea consoanelor

În general, consoanele din latină s-au păstrat nealterate în limba română, mai ales la iniţială cuvântului, poziţie tare prin excelenţă.

Consoana bilabială explozivă surdă p s-a păstrat:

— La iniţială cuvântului:

lat. *pacem pace palumbus porumb* st. *pivĭnica pivniţă*

— Medial, indiferent de originea cuvântului:

lat. *superare supăra capul cap răpire răpi* alb. *kopil copil* st. *klopotu clopot*

— Geminata pp a fost tratată ca p simplu:

lat. *apparare apăra*

Consoana b – perechea sonoră a lui p – s-a păstrat:

— La iniţială:

lat. *barba barbă bene bine* alb. *buzë buză* st. *bogatŭ bogat* magh. *bér bir*

— Medial (când era urmat de un tot):

lat. *robeus roib habeat să aibă* st. *ljubiti iubi* tc. *habar habar*

Consoana în – bilabială nazală sonoră – s-a păstrat:

— La iniţială:

lat. *mane mă* (*i*) *ne mergere merge* alb. *mal mal* st. *milostivŭ milostiv* n.gr. *monedha monedă*

— Medial:

lat. *homo om umidus umed* st. *grămada grămadă* gr. *kamata camătă*

— Latinescul mm se menţine ca în simplu:

lat. *committere* (*în*) *cumeta summittere sumete*

Consoana f – fricativă labiodentală – se păstrează indiferent de poziţia ei:

— La iniţială:

lat. *facia faţă familia fămeale femeie* tc. *fota fotă* n.gr. *fantasma fantasmă*

— Medial:

lat. *trifolium trifoi scrofa scroafă* n.gr. *ifos ifos*

— Fi se reduce la f:

lat. *sufferire suferi*

Consoana t – dentală oclusivă surdă:

— La iniţială:

lat. *tăcere tăcea taurus taur* st. *taina tainǎ* magh. *tagad tăgădui*

— Medial:

lat. *civitatem cetate rota roată* tc. *peltek peltic*

— Tt se menţine ca t simplu:

lat. *transmittere transmite*

Consoana d – oclusivă dentară sonoră – (cu excepţia cazurilor când este urmată de ę deschis sau i închis) se menţine:

— La iniţială:

lat. *desertus deşert dare da* st. *duhŭ duh* magh. *dărab dărab*

— Medial:

lat. *coda coadă unde unde* st. *grădina grădinǎ* magh. *hordó hârdău*

— *Dd se menţine ca d simplu*:

lat. *adducere aduce addormire adormi*

Consoana n – dentală nazală – s-a păstrat:

— La iniţială:

lat. *Niger negru novus nou st. nevĕsta nevastă* n.gr. *nóstimos nostim*

— Medial:

lat. *bonus bun anima inimă* st. *rana r*ană-n.gr. *orfános orfan*

S i tu a ţi i de o se b i te: lat. *una* rom. *una*

rom. *o*

— Nu este singura consoană lungă din română: *înnopta*, *înnegri* (excepţii: *celălalt*; *rrău*, *albasstru*, în vorbirea afectivă).

Consoana l – dentală laterală sonoră:

— La iniţială, s-a păstrat:

lat. (înaintea tuturor vocalelor cu excepţia lui ę deschis şi i închis sau i (e) în hiat: *lacus lac lignum lemn* st. *lakomŭ lacom* gr. *lehúsa lehuză*

— Medial intervocalic:

— Devine r în cuvintele de origine latină:

lat. *dolus dor mola moară*

— Se conservă în cuvinte de alte origini:

st. *bola boală* tc. *kula culă* „boltă, turn circular".

— LI se menţine ca l, când e urmat de e, o, u, i:

lat. *callis cale intelligere înţelege*

— LI + a cunoaşte două tratamente:

— Se păstrează ca l simplu, dacă apare înaintea accentului:
macellarius măcelar
— Dispare, dacă apare după accent:
stella stea.
S i tu a ţi i de o se b i te:
— Pron. dem. lat. *illa el la alla sa a*: *casa illa casa* (*illa* articol)
Illa o (*illa* pronume)
Consoana r – dentală vibrantă sonoră – s-a păstrat:
— La iniţială:
lat. *ridere râde rogare*: *ruga* st. *raj*: *rai* magh. *rajta*: *raită*
— Medial:
lat. *sera seară aurum aur* st. *grădina grădină* magh. *borviz borviz*
— Rr s-a redus la r simplu:
lat. *carrus car*
Consoana's – dentală fricativă surdă – s-a conservat:
— La iniţială:
lat. *solem soare septimana săptămână* st. *sobolŭ sobol* n.gr. *simfonia simfonie „acord, unison"*.
— Medial:
lat. *casa casă basilica biserică* n.gr. *ghipsos ipsos*
Obs.: Păstrarea surdităţii lui se în raport cu alte limbi romanice constituie o caracteristică a limbii române (it. *casa* cât. *caza*).
— Ss s-a menţinut ca's simplu:
lat. *ossum*> *os sessus şes*
Consoana velară oclusivă surdă e + a, o, a s-a păstrat:
— La iniţială:
lat. *callis cale corvus corb* n.gr. *kondili condei* alb. *kopil copil*
— Medial:
lat. *focus foc manica mânecă* st. *iskaljati iscăli*
— Ce s-a păstrat e simplu:
lat. *siccus sec vacca vacă*
Consoana g – velară oclusivă sonoră – urmată de a, o, a s-a păstrat:
— La iniţială:
lat. *galbinus galben gustare gusta* magh. *gond gând* st. *gŭsterŭ guşter*
— Medial:

lat. *rumigare rumega frigus frig* st. *bogatŭ bogat*

2. Dispariţia unor consoane în evoluţia de la latină la română

Nu e vorba de consoane dispărute din inventarul sistemului consonantic, ci de dispariţia unor consoane în anumite poziţii sau de transformarea (vocalizarea) lor.

1) Consoane în i ţi al e

Sunt rare situaţiile de dispariţie a unor consoane iniţiale:

Consoana l + ę, i l se vocalizează:

lat. *leporem l'iepure iepure*

Consoana f dispare:

lat. *fossatum fusat fsat sat*

2) Consoane în e d i al e

Consoanele b şi v dispar:

lat. *caballus caalu cal scribere scrie în ab ante înainte* lat. *rivus râu pavimentum pământ*

Consoanele geminate II + i scurt sau i în hiat dispar:

lat. *gallina găină caballi cai*

Consoana g uneori dispare, uneori se menţine:

lat. *magis mais mai ego e o eu* lat. *rogare ruga*

3) Consoanele fi n al e

Partea finală a cuvintelor (fie consoane, fie vocale) are o articulare în general mai slabă şi de aceea e mai expusă modificărilor.

Încă din latina târzie dispar consoanele – m – t – s.

Consoana – m (cazul acuzativ):

lat. *casam casă mentem minte*

Consoana – t:

lat. *aut au et e* „şi „(în româna veche)

stat (el) *stă*

Consoana – s (dispare în special în formele flexionare nominale – substantiv, adjectiv –, dar şi la verbe, pronume, numerale, prepoziţii):

lat. *lupus lup bonus bun audis auzi nos nă ne tres trei foras fără*

Alte consoane dispărute:

— B intervocalic: *caballus cal*

— C: *şic şi*

— D: *quod că*

— F: *fossatum fsatu fsat sat*

— G intervocalic: *ego eu*;
magister măiestru (în România occidentală se menţine)
— N: *aramen aramă*
— R: *imperator împărat soror soră*
Grupuri de consoane reduse la consoane:
— Pt t: *baptisare boteza*
— Br r: *cibrum ciur fabrum faur*
— El l: *stabŭlum staul*
(ŭ – sincopare)
(al l)
(metateza lui u)
3. Consonantizarea unor elemente semiconsonantice
Consonantizarea semiconsoanelor s-a produs în cuvinte de origine latină, dar şi în cuvinte de alte origini.
a) Semiconsoana i din latină s-a consonantizat în epoca imperială şi a devenit fricativa j.
În română lat. i-o a (< ğ):
lat. *jovis* (*dei*) *joi jocare juca* lat. + a z lat. *facere zăcea* b) Semiconsoana u v sau f:
lat. *laudare* ar. *lăvdare*
4. Apariţia unor noi consoane
Limba română are 10 consoane noi faţă de limba latină:
— Fricativele prepalatale: ş, j
— Fricativa dentală: z
— Africatele prepalatale: č, ğ
— Africatele dentale: ts (ţ), dz
— Oclusivele palatale: k, g
— Aspirata constrictivă laringală: h.
Noile consoane sunt rezultatul unor evoluţii calitative: în anumite condiţii fonetice, s-au produs transformări ale unor consoane din latină sau, uneori, din alte limbi. Unele şi-au schimbat modul de articulare (t ts), altele locul de articulare (s ş).
Consoana şi
s + i /e (+ vocală în hiat) şi – prin palatalizare:
septem siepte şapte şapte
(e le) (metafonie) (monoftongare)
resina răşină camisia cămaşă se / st + i şi lat. *fascia faşă ustia uşă*

câștigare (a) *câștiga scire* (a) *ști*

— Astăzi – ca marcă a pluralului: *gros – groși nostru – noștri*

— Ca marcă a persoanei la verb: *cos – coși* e și în împrumuturi: st. *brenca brișcă*

— În fondul autohton: *moș*

Consoana j:

I-o / u j: lat. *jocus joc jovis joi judecare judeca*

— În elemente slave: *jale, joc, grajd*

— În derivate cu sufix diminutival: *rotund rotunjor repede repejor oglindă oglinjoară*

Obs.

1. Consoanele și z sunt considerate de origine slavă.

Consoana z:

I scurt (j) + a z: lat. *facere zace*

Obs.

1. Consoana z a pătruns în română odată cu cuvintele străine împrumutate din:

— Greacă: *zahăr*

— Slavă: *păzi, groază*

2. Consoana z apare în albaneză, în cuvinte care au corespondente în română: *pupăză, buză, mânz*.

Consoana č:

k + tot č – lat. *dulcis dulci* rom. *dulce lucire luci vicinus vecin circus cerc facere face*

Procesul de trecere de la k la č este relativ târziu (aprox. sec. V).

În cuvintele slave transformarea nu se produce (se păstrează k): st. *kelija chilie kivotŭ chivot*

Prezența consoanei č se datorează și:

— Substratului: alb. *čok* – rom. *cioc*

— Împrumutului din alte limbi: st. *ceas, ceață* magh. *baci* tc. *ciorap* t + semivocala i + o / ú č – lat. *fetióla fečoară* (*fecioară*)

titionem tăčune rogationem rugăčune

— Č se actualizează datorită unor sufixe diminutivale: *mustăcioară, ulicioară*.

Consoana ğ:

g + e / i ğ: lat. *legem lege geminus geamăn agilis ager*

Consoana ț (ts):

t + e / i ţ: lat. *teneo ţiu terra ţeară ţară pretium preţ* t + i-o / u ţ: lat. *invitio învăţ negoţium negoţ* t + i-a / e ţ: lat. *blandiţia blândeţe*

— Astăzi: trecerea lui t la ţ apare din motive morfologice: marcarea pluralului:

— *Bărbat – bărbaţi iute – iuţi*.

Consoana dz:

d + i dz: lat. *viridia virdia* (lat. pop. – metafonie) *veardză* (monoftongare) *varză dicere zice decem diece dzeace dzăci zece*.

Consoana k:

el k: lat. *clamare chema clave cheie clarus chiar clara chiară chioară* (*apă chiară – apă*. *chioară*).

Obs. În st. el se menţine: *clopot*, *cleşte*.

Consoana g:

gl g: lat. *glacies gheaţă viglere veghea*.

Obs. În st. gl se menţine: *gleznă*, *oglindi*:

Consoana h:

— Exista în latina clasică (*homo*, *habeo*, *humerus*);

— S-a pierdut în latina populară (*omo*, *abeo*, *umerus*) (s-a păstrat în interjecţii latineşti – *heu*, *eheu*, *ah*);

— Apoi s-a refăcut sub influenţa substratului şi a limbilor cu care româna a venit în contact şi care aveau această consoană.

În cuvintele nonlatine h s-a păstrat:

— Şi. *hrăniti hrăni*

— Magh. *hotar*, *hârdău*

— Te. *hamal*, *huzur*.

Astăzi, prezenţa consoanei h într-un cuvânt este indiciu al originii nelatine a cuvântului.

Obs.

1. O tendinţă contrară este dispariţia consoanei h în română, la iniţială sau în poziţie medială: *eleşteu* pentru *heleşteu paar pahar oţ hoţ*.

2. Alteori, consoana h finală a fost înlocuită cu f:

prah praf jah jaf.

5. Cazuri particulare

Sunt consoane care etimologic nu îşi găsesc justificare. După locul în care apar aceste consoane pot fi clasificate în două categorii:

1) consoane e pe n te t i ce (care apar în interiorul cuvântului);

2) consoane p ar a g o g i ce (care apar la sfârşitul cuvântului prin epiteză).

1) Consoane e pe n te t i ce:

Consoana b: tc. *damla dambla* st. *rulaţiti îmblăti*

Consoana l: st. *jufa*: *julfă*

Consoana r: bulg. *mocila mocirlă* tc. *aşic arşic*

Consoana g: st. *slobivu zlobiu zglobiu*

Consoana e: (regional): *slănină* >*sclănină slobozit sclobozit*

Consoana n: *genuculum genunchi genunchi junicem junincă*

2. Consoane p ar a g o g i ce (e p i te t i ce):

Consoana l: tc. *churma curmal*

Consoana g: lat. *traho trag* (ar fi trebuit să fie *trau*)

(probabil după modelul lui *înfig*)

B. EVOLUŢIA CALITATIVĂ A CONSOANELOR LIMBII ROMÂNE

Prin evoluţia calitativă a consoanelor se înţelege deplasarea dintr-o serie consonantică din latină în altă serie, în română.

Evoluţia calitativă a consoanelor constă în:

a) a p ar i ţi-au n o r e o n s-o a ne n o i, necunoscute sistemului consonantic latin, problemă examinată în capitolul anterior, întrucât prezenţa acestor consoane noi a modificat cantitativ registrul consonantic al limbii române;

b) t r a n's f o r în are au n o r e o n s-o a ne în al te e o n s-o a n e, existente în sistemul de pornire, dar care duc la o altă amenajare în interiorul sistemului consonantic (la lărgirea sau restrângerea lui în anumite compartimente).

b) Transformări:

1) P al a t al i z are al a b i al ei o r:

b g *bine g ine* p k *picior k uşor* f: hi *fiară luară o fi o hi*

2) P al a t al i z are a de n t al ei o r (în Maramureş, Crişana, Banat):

t t *frate frat e* d d'*dinte d'int'e* n n *bine bin e*

3) B e t ac is în u l (v b):

corvus corb veteranus bătrân vervecem berbecem berbece vocem boace (în Banat, Muscel).

Obs.

1. Consoana v s-a conservat în unele cuvinte: *vacca vacă veclus*

vechi

4) R o t ac is în u!

— Lintervocalic r: *molam moară dolus dor*

— Nintervocalic r (transformare spontană şi regională):

lună lură asemănare asemărare în n: tc. *bacam băcan mahrama năframă*

GRUPURI DE CONSOANE

1. Grupuri bimembre:

a) la iniţială:

1) grupuri păstrate: or, dr. fi, fr, pl…

credere crede frater frate

2) grupuri reduse: lat. fs's: *fossatum fsat sat* st. se's: *sverepu sireap* st. dv v: *dvornicu vornic* b) medial:

1) grupuri păstrate: or, gr, tr. fi, ld, lt, rt etc.

acrus acru (or)

partem parte (rt)

calidus caldus cald (ld)

2) grupuri reduse: lat. ce's: *dixit dissit zise* rs's: *deorsum deosum jos* ns's: *mensa masă*

3) grupuri transformate: q + w k: *qualis* (cât. *cvalis*) *care* ce ps: *coxa*> *coapsă* et: pt: *noctem noapte* el k (se palatalizează): *oculus oclus ochi* c) la finală:

1) de obicei dispar: lat. *judex*: *jude*

2. Grupuri trimembre:

a) la iniţială: cele mai multe s-au menţinut:

lat. ser: *scribere scrie* b) mediale:

lat. mbr: *umbra umbră* mbl: *ambulare umbla*

Obs. Grupuri cu mai mult de trei consoane sunt puţine în limba română şi apar, majoritatea, în neologisme: kspl (*explica*), bstr (*abstract*), nstr (*instrument*), mskr (*circumscrie*).

EVOLUŢIA SISTEMULUI FONOLOGIC

1. SISTEMUL VOCALIC

Sistemul vocalic al latinei clasice cuprindea 10 foneme, distincte după cantitate (lungime), localizare şi apertură (gradul de deschidere). El poate fi reprezentat sub forma unui pentaedru (două triunghiuri paralele):

a ā ē ĕ ŏ ō ĭ ŭ ī ū

După e a n t i t a te, vocalele lungi se opun celor scurte (cantitatea are rol fonologic). De exemplu: *lātus* „lat”, *lătus* „coastă”; *pōpulus* „plop”, *pŏpulus* „popor”.

În funcţie de l o e al i z are se disting două serii: anterioară (ē, ĕ, ī, ĭ) şi posterioară (ō, ŏ, ū, ŭ). Vocalele ā şi a sunt neutre în raport cu acest criteriu.

După a pe r tu ră, ā şi a sunt deschise, ī, ĭ, ū, ŭ sunt închise, iar ē, ĕ, ō, ŏ sunt mijlocii.

Generalizarea accentului de intensitate a dus, în latina populară la pierderea valorii distinctive a cantităţii şi înlocuirea distincţiei de cantitate cu cea de timbru. Deci opoziţia lung / scurt îşi pierde relevanţa (valoarea distinctivă, fonologică), iar opoziţia deschis / închis devine relevantă (distinctivă).

Sistemul vocalic al latinei populare cuprindea 9 foneme, distincte după timbru, localizare şi apertură. Ele pot fi dispuse într-un tirunghi de forma:

a ę o ę o ị ị ụ ụ

Vocalele latine au fost tratate diferit în diverse arii ale României. Adeseori s-au produs confuzii specifice între anumite timbre vocalice asemănătoare din punct de vedere fonetic. De exemplu, în latina dunăreană ị (deschis) s-a confundat cu ę (închis) (*lĭgnum lemn*; *nĭgrum negru*), iar o şi ụ (închis) cu o şi ụ (deschis).

Sistemul vocalic al latinei dunărene cuprindea, aşadar, 6 foneme, reprezentate printr-un triunghi de forma:

a ę ę o i u

După cum se vede, seria anterioară şi cea posterioară erau asimetrice: ę nu avea corespondent în seria posterioară. Asimetria a fost eliminată prin diftongarea lui ę accentuat la ĭe: *pĕtra pĭetra pĭĕatră pĭatră*; *fĕrrum fĭer*; *pĕctus pĭept*.

În latina dunăreană opoziţia ę (deschis) / ę (închis) se neutralizează.

În româna comună se distinge o vocală cu localizare centrală: a (din *masă*). Sistemul vocalic se prezenta astfel:

ci că o i u

Dacoromâna mai adaugă o vocală cu localizare centrală (a / î), completându-şi astfel triunghiul:

ci că o i a u

De asemenea, româna inovează (după cei mai mulţi cercetători, încă înaintea influenţei slave) şi diftongii ea şi ca, îmbogăţindu-şi astfel sistemul vocalic.

Ulterior româna îşi va crea un sistem foarte bogat de d i f – t o n g i:

— Ascendenţi:
— Ia, le, io, în, îi lă;
— Ea, e o;
— Oa;
— Ua, un, ul, un, nu;
— Descendenţi:
— Ai, ăi, ei, îi oi, ui, îi;
— Au, au, eu, în, ou, nu, în

Obs. Unii diftongi sunt dialectali: lă (*foală = foaie*); un (*uom = om*).

Sistemul vocalic al românei se va îmbogăţi şi cu o serie de t r i f t o n g i:

— Ascendento-descendenţi: – iai – iau – iei – ieu – iou – cai – cau – oai;

— Ascendenţi: – ioa – cea – iea (ea: iea).

2. SISTEMUL CONSONANTIC

Sistemul consonantic al la t în ei p o p u l are cuprindea fonemele:

— Bilabiale oclusive: p, b (surdă – sonoră);
— Dentale oclusive: t, d;
— Velare oclusive: k, g;
— Labiovelare oclusive: kw, gw;
— Labiodentale fricative: f;
— Dentale fricative: s;
— Velare fricative: h;
— Bilabiale sonante nazale: m;
— Dentale sonante nazale: n;
— Dentale sonante lichide laterale: l;
— Dentale sonante lichide vibrante: r.

Unii cercetători includ în inventarul consonantic şi pe i şi u, denumindu-le semiconsoane. Alţii consideră bufonematice secvenţele kw şi gw.

Latina cunoştea şi consoane geminate: pp, bb, tt, dd, kk, gg, îl, ss, mm, nu, II, rr, unele interpretate fonologic fie drept consoane lungi, opuse prin cantitate consoanelor simple, fie drept consoane duble, deci secvenţe bufonematice.

În la t în a p o p u l ar a inventarul consonantic suferă unele modificări:

— Dispare consoana h;

— Semiconsoana u se consonantizează în v (se creează opoziţia fricativelor f-v);

În r o în ac o în u n-a apărea:

— Seria africatelor ţ, dz, č, ğ;

— Fricativa şi

— Sonantele[6] n, l;

— Fricativele h, z, (după exercitarea influenţei slave).

În d ac o r o în înă:

— N şi l evoluează la i (*l'iepure iepure*), cu excepţia unor graiuri în care n se menţine şi azi;

— Dispare dz (deci opoziţia ţ-dz), cu excepţia unor graiuri din Banat.

(Pentru clasificarea consoanelor limbii române, vezi, mai sus, *Consonantismul*).

Capitolul 3

M O R F O S I N T A X A

Morfosintaxa istorică studiază schimbările survenite în evoluţia diferitelor părţi de vorbire şi a funcţiilor lor. Le vom studia organizate în două mari capitole:

— *Părţile de vorbire flexibile*, cu subdiviziunile: A. flexiunea nominală (substantivul, articolul, adjectivul, numeralul, pronumele); B. flexiunea verbală;

— *Părţile de vorbire neflexibile* (adverbul, prepoziţia, conjuncţia).

Nu ne vom opri asupra interjecţiei, întrucât nu prezintă interes din punct de vedere istoric.

---

[6] Sonantă - Consoană a cărei rostire se caracterizează printr-un zgomot expirator mai slab decât cel specific majorităţii consoanelor şi prin prezenţa unor tonuri muzicale, specifice în general producerii vocalelor.

PĂRŢILE DE VORBIRE FLEXIBILE

A. FLEXIUNEA NOMINALĂ

Morfologia limbii române este mai conservatoare decât a celorlalte limbi romanice. Ea continuă fidel morfologia limbii latine.

Flexiunea nominală românească păstrează în esenţă flexiunea nominală a limbii latine.

1. SUBSTANTIVUL

DECLINAREA

D e e l în *are a reprezintă totalitatea modificărilor survenite în forma unui substantiv* (*sau articol*, *adjectiv*, *numeral*, *pronume*) *pentru exprimarea tuturor cazurilor gramaticale*, *la singular şi la plural*.

Clasificarea pe declinări, adică repartizarea substantivelor în clase cu caracteristici comune, poate avea la bază mai multe criterii:

1. după finala formelor de nominativ singular;

2. după criteriul genului (distingând o declinare masculină în raport cu o declinare feminină);

3. după criteriul opoziţiei formelor flexionare ale substantivului.

Pentru obiectivul disciplinei noastre este preferabilă clasificarea după finala formelor de nominativ singular, deoarece această clasificare este în măsură să evidenţieze e v o l u ţi-a declinării substantivelor din latină în română.

În latina clasică erau cinci declinări. În latina târzie dispar deci. a IV-a şi a V-a.

Declinările I, a II-a şi a III-a se transmit limbii române astfel:

(I) lat. *casa casă*;

(II) lat. *lupus lup*;

(III) lat. *pars*, *partis parte*; *vallis*, *vallis vale*; *callis*, *callis cale*

D e e l în are a I în limba română cuprinde:

1) – Substantive f e în i n e:

a) terminate în – a:

al) – moştenite din deci. I latină:

casă e lat. *casa fată* e lat. *feta masă* e lat. *mensa* a2) – provenite din deci. a III-a latină:

frunză e lat. *frons, frondis* (neutru) *frondia* (I) în lat. târzie a3) – provenite din deci. a IV-a:

mână (româna veche *mânu*) < lat. *manus* a4) – provenite din deci. a V-a:

față e lat. *facies* (neutru) *facia* (I) în lat. târzie b) terminate în ea, cele mai multe provenite din deci. I latină (subst. În – ÎI + a):

stea e lat. *stella*; *măsea* e *lat. maxilla* c) – terminate m-a accentuat provenite din limba turcă: *musaca*, *basma*;

d) – substantive feminine provenite din neutre slave: *greblă*, *ciudă* e) – subst. *zi* (terminat în – i accentuat), provenit din lat. *dies* (deci. a V-a).

2) Substantive în a's cu l în e:

a) – nume comune în – a (*tată*, *popă*)

b) – nume proprii în – ea – a (*Costea*, *Toma*).

D e e l în are a a II-a cuprinde:

1) Subst. În a's cu l în e:

a) – terminate în consoană (desinenţa Ø), provenite din deci. a II-a lat. În – us:

lup e *lupus* b) – term. În – u vocalic după *muta cum lichida*:

codru < * *quodrum* c) – term. În – i semivocalic:

mai e *majus* d) – term. În consoană palatalizată:

ochi e lat. *ºC cu*) *lus*.

3) Subst. n eu t r e terminate în:

a) consoană: *adăpost* e lat. *ad appos* (*i*) *turn* b) – u silabic: *filtru* (neologism)

c) – u semivocalic: *ou* e lat. *ovum* d) – i silabic: *taxi* (neologism)

e) – i semivocalic: *rai* e st. *raj* f) – o: *radio*, *metro* (neologism)

g) – consoană palatalizată: *unghi* e lat. *anglus*

D e e l în are a a III-a cuprinde:

1) Substantive de t o a te g e nu r i l e terminate în vocala – e, provenite din deci. a III-a lat.: m. *munte* e *montem*; n. *nume* e *nomen*; f. *lingoare* e *langorem*.

2) Subst. f e în i ne provenite din deci. I latină (în urma modificărilor fonetice): f. *ureche* e *oricla*.

Trecerea de la o declinare la alta se numeşte metaplasmă.

Oscilaţii de la o declinare la alta există şi astăzi. Cauzele acestor fenomene pot fi:

1. Cauze f o ne t i ce: (în unele zone, după anumite consoane în loc de vocala finală – a se rosteşte – e):

(Muntenia): *uşă*, *plaje*, *ţigară* (deci. III), în loc de: *uşă*, *plajă*, *ţigară* (deci. I).

2. Cauze în o r f o l o g i ce: (influenţele exercitate de formele de plural asupra celor de singular):

— Substantive de deci. I trec la deci. a II-a:

flanelă după pluralul *flanele* apare un singular refăcut *flanel*;

fragă – pl. *fragi* – sg. refăcut *frag*.

În aceste treceri de la o declinare la alta, evoluţia spre anumite forme a urmat două căi opuse:

a. a p r o p i e r e a singularului de plural în cazul în care între ele existau diferenţe foarte mari: între sg. *oaspe* (<lat. *hospis*) şi pl. *oaspeţi*, pentru a se micşora distanţa s-a refăcut sg. *oaspet* (*e*) (deci. ÎI < III);

b. d i f e r e n ţi-e r e a, dacă între singular şi plural exista doar o distincţie minimă: sg. *copaci* (cf. alb. *kopač*) – pl. *copaci* – pe baza alternanţei *e*/*č* preexistentă în limbă (*sac-saci*) s-a refăcut sg. *copac*.

3. Cauze e t i în o l o g i ce:

a. cuvinte pătrunse prin filiere diferite: *toiag* (II) < bg. *tojagu*; *toiagă* (I) < sârbo-croată *tojaga*;

b. cuvinte dintre care unul a fost moştenit (sau împrumutat), iar celălalt derivat pe teren românesc: *joc* (II) < lat. *jocus*; *joacă* (I) – derivat regresiv de la *a juca*.

4. Cauze's e în a n t i ce datorate influenţei exercitate între cuvinte aparţinând aceleiaşi sfere semantice: *arpagic* (II, forma etimologică e bg. *arpagik*) cunoaşte şi forma *arpagică* (I), pe baza apropierii de sens cu *ceapă*.

CAZUL

Evoluţia cazurilor în latină şi română

Cazul este o categorie gramaticală specifică numelui, aşa cum timpul şi modul sunt specifice verbului.

Latina avea şase cazuri: *nominativ*, *acuzativ*, *dativ*, *genitiv*, *vocativ şi ablativ*. Româna a păstrat trei forme cazuale: *nominativ* – *acuzativ*, *genitiv* – *dativ* şi, uneori, *vocativ*.

Cauzele acestei reduceri sunt multiple. Cele mai importante sunt cele de natură fonetică (căderea consoanelor finale) şi de natură sintactică (utilizarea largă a prepoziţiilor a făcut inutilă diferenţierea cazurilor prin terminaţii).

Nominativul

Nominativul singular din română continuă nominativul singular din latină. Totuşi, în unele cazuri e greu de precizat forma latină din

care provine (N sau Ac) pentru că încă în latina populară formele de N s-au confundat cu cele de Ac, datorită căderii consoanei finale.

De exemplu: lat. clasică lat. populară deci. I: N *casa casa*

Ac *casam casa* deci. a II-a: N *lupus lupu*

Ac *lupum lupu* deci. a III-a: N *tempus tempu*

Ac *tempus tempu*

Pentru unele substantive, e sigură proveniența din Ac latinesc a N românesc:

N rom. *lege* < Ac lat. *legem* (N. lat. *lex*)

rege regem rex soare solem sol

Unele forme de N provin din cele de V, datorită folosirii substantivelor respective mai frecvent la V: *un jupâne*, *un meștere*. Aceste forme nu s-au generalizat pentru N. Unele forme de nume proprii s-au generalizat la N cu forma de V (*Ilie*, provenit din bg. *Ilia*), iar altele există în variație liberă (*Petre* / *Petru*).

Acuzativul

În urma transformărilor fonetice, acuzativul devine sincretic cu nominativul:

casam (prin căderea consoanei finale) *casa* (= cu N).

Prin funcția lui, Ac are o topică mai fixă. În timp ce N poate sta și la sfârșit de propoziție, Ac trebuie să stea după elementul regent. Antepunerea Aclui are funcție expresivă prin accentul sintactic:

P e I o n îl aștept.

Tratarea Aclui ridică problema morfemului pe care apare înaintea numelor personificate sau de persoană. Este o creație a limbii române comune, pentru că nu e înregistrată cu aceeași valoare în latină.

În secolul al XVI-lea, fenomenul era în stadiu incipient. Pentru că nu-și câștigase încă o poziție solidă în conștiința vorbitorilor, morfemul pe este adeseori suprimat în unele traduceri din limba slavă:

Purtau ca un berbece [*pe*] *I* o si *f*.

Astăzi, în mod greșit, se elimină pe din construcții ca: *omul pe care l-am văzut*. Asemenea exprimări trebuie evitate.

Genitivul și dativul

S-au menținut foarte puține forme latine de genitiv-dativ. De exemplu, zilele săptămânii statornicite în română ca nominative:

luni e *lunis* (refăcut după *martis*) < *lunae* (*dies*) (*Lunae dies* –

ziua Lunii)

marţi e *martis* (*dies*) (*Martis dies* – ziua lui Marte)

miercuri e *mercuriis* (*dies*) (*Mercuriis dies*)

joi e *jovis* (*dies*) (*Jovis dies*)

vineri e *veneris* (*dies*) (*Veneris dies*)

Prin evoluţie fonetică, partea finală (*dies*), păstrată în limbile romanice apusene (it. *lunedi*, *martedi*; fr. *lundi*, *mardi*), s-a pierdut în română.

În limba secolului al XVI-lea coexistă forme sintetice şi analitice de genitiv-dativ, unele forme analitice persistând şi astăzi în limba vorbită:

G: – cu prep. de: *„la mijloc* de *e o d* nu *des*"; *Curtea – de-a r g e* şi (în limbajul poetic, în toponime);

— Cu prep. *mamă a câţiva e o p i i* – cu un determinant cantitativ antepus;

D: – cu prep. la: *dă apă* la *v i* te în limbajul popular;

— Cu prep. *mamă a doi e o p i i* – cu determinant cantitativ antepus.

O construcţie specifică limbii vechi şi populare este d a t i – v u l l o e a t i v: *stai l o* cu *l u i*; *aşterne-te d* nu în *u l u i*; *du-te d r ac u l u i*.

Vocativul

Româna e singura limbă romanică având forme de vocativ atât la masculin, cât şi la feminin:

m.sg. – e – ule: *băiete*, *băiatule* f.sg. – o: *Ileano*, *fetiţo* în f.pl. lor: *băieţilor*, *fetelor*.

Desinenţele de vocativ se explică astfel:

— Desinenţa – e (*băiete*) e moştenită din la t i nă;

— Desinenţa-o (*fetiţo*) este împrumutată din's la vă;

— Desinenţa – ule (*băiatule*) a apărut pe teren r o în anesc;

— Desinenţa – lor (*băieţilor*, *fetelor*) a apărut prin extinderea desinenţei de dativ plural asupra vocativului, în construcţii în care dativul putea fi confundat cu vocativul (*vă spun vouă*, *f r a* şi *l o r*);

— Ăi (regional, *mămucăi*, *tătucăi*) din interjecţia *hăi* adăugată substantivului (*mămucă* + *hăi*);

— Au (regional, *moşulău*, *bunicău*) din interjecţia *hău* adăugată substantivului.

Particularităţi ale limbii române moderne:

— Există sincretism între N şi V (reminiscenţă a folosirii, încă în latina populară şi în limba română veche, a vocativului plural fără desinenţă: *o*, *fraţi*!); au păstrat vocativul cu desinenţă cuvintele care exprimă grade de rudenie sau de apropiere: *fiule*, *soro*, *cumnate*, *vecine* (V: *soro*! pentru grad de rudenie; *soră*! pentru „infirmieră”);

— În limbajul afectiv (furie), desinenţa-o apare în diverse adjective substantivizate: *proasto*, *nebuno*;

— Între forma cu – e (apărută în sec. al XVI-lea) şi cea cu – ule (în care desinenţa – e este alăturată formei articulate) *logofete* – *logofătule*; *Radu* – *Radule*) nu există nicio deosebire de valoare (forma în – ule e mai afectivă).

Din motive de economie a limbii, în vorbirea actuală există tendinţa de renunţare la desinenţa de vocativ, în favoarea celorlalte mărci ale acestui caz: intonaţia, pauza.

GENUL

Categoria gramaticală a genului are la bază distincţiile *animat* / *nonanimat*, *mascul* / *femelă* (la animale) sau *bărbat* / *femeie* (la oameni), operante în cadrul genului natural. Categoria gramaticală a genului este asociată în primul rând categoriei semantice lexicale în care se relevă distincţia biologică a sexelor. Opoziţia *mascul*, *bărbat* / *femelă*, *femeie* operantă în lumea realităţii fizice a *animatelor* se exprimă prin opoziţia termenilor gramaticali de gen *masculin* / *feminin*. Pentru lumea nonanimatelor, unele limbi, printre care şi româna, posedă un al treilea gen – *neutrul*. Dar există şi substantive masculine sau feminine care denumesc nonanimate (*sac*, *casă*).

Evoluţia genurilor din latină în română

În latina clasică existau trei genuri: în a’s cu l i n, f e în i – n i n, n eu t r u. În latina populară se menţin cele trei genuri, dar, din motive fonetice sau semantice, se produc treceri de la un gen la altul, unele manifestate mai târziu şi în limba română.

Însufleţitele erau masculine sau feminine, neînsufleţitele – neutre.

Uneori, în latină, substantive de genuri diferite aveau aceeaşi desinenţă. Pentru a le deosebi, erau aşezate în compania determinanţilor. De exemplu, substantivele neutre care aveau la singular desinenţa – us, la fel ca şi masculinele, erau identificate ca neutre prin determinanţi: *tempus magnum*.

Substantive masculine: *dominus*, *poeta*, *puer*, *ventus* / *magnus*
Substantive feminine: *domina*, casă, *pirus*, *arbor* / *magna*
Substantive indiferente la gen: *civis magnus* / *magna*.

În latină existau totuşi câteva substantive care denumeau inanimate şi aparţineau genurilor animate. De exemplu, *manus*, *oculus*, *ventus* au fost tratate ca feminine sau masculine, deoarece, datorită mentalităţii primitive, noţiunile pe care le denumeau erau considerate vii, erau personificate. Cu timpul, însă în latină distincţia clară animat – inanimat nu a mai fost respectată şi multe substantive care denumeau noţiuni neînsufleţite devin fie masculine, fie feminine.

Spre deosebire de limbile romanice occidentale, care posedă doar două genuri – masculin, feminin –, româna a păstrat toate cele trei genuri ale latinei.

În general, româna a păstrat la substantive genurile avute în latina populară:

lat. *lupus* rom. *lup* (masculin)
casa casă (feminin)
templum templu (neutru).

Există însă şi substantive care nu urmează genul latinei populare:

lat. el. *vinum* (neutru)
lat. pop. *vinus* (masculin)
rom. *vin* (neutru).

În timp, s-au produs's e h i în b a r i de g e n, treceri de la un gen la altul.

Cele mai multe treceri s-au făcut de la neutru la masculin, în primul rând, şi la feminin în al doilea rând. Cauzele au fost de natură fonetică:

a) prin căderea consoanelor finale a dispărut diferenţa formală dintre masculine şi neutre şi, treptat, neutrul se autoelimină:

templu (*m*) *templu lupu* (*s*) *lupu*;

b) substantivele neutre care denumeau fructe au devenit feminine, datorită confuziei determinate de asemănarea formei de plural cu femininul singular:

lat. *pirum* – *i* – pl. *pira* (n.) rom. *pară* (f.).

Obs.

1. Acest fenomen îl întâlnim şi astăzi, la unele neologisme:

erata, *addenda* sunt plurale ale unor neutre utilizate în româna actuală ca feminine singulare.

Substantivele provenite din alte limbi decât latina de multe ori au fost adaptate la alte genuri decât cele din limba de origine:

st. *čudo* (n.) *ciudă* (f.).

S e h i în b a r i de g e n s-au produs şi pe terenul limbii române; sunt evidente când comparăm limba română a sec. al XVI-lea cu limba actuală:

sec. XVI: *un stâlp – două stâlpuri* (n.)

azi: *un stâlp – doi stâlpi* (m.)

sec. XVI: *un obraz – două obraze* (n.)

azi: *un obraz – doi obraji* (m.) **7**.

F l u e tu a ţi i de g e n se întâlnesc şi în cazul unor neologisme:

beret (n.) – *beretă* (f.)

astru (m. pl. *aştri*; n. pl. *astre*) – *astră* (f.)

pustiu (n.) – *pustie* (f.)

poem (n.) – *poemă* (f.).

Indiferent de gen, sensurile acestor substantive sunt identice.

De multe ori formele care diferă ca gen s-au specializat semantic:

O cifră – două cifre (în matematică)

un cifru – două cifruri („limbaj secret")

un fascicol de lumină, *o fascicolă* de revistă *un ordin* („dispoziţie") – *o ordine* („disciplină").

N eu t nu l r o în anesc

Româna este singura limbă romanică în care există genul neutru. S-au formulat mai multe ipoteze cu privire la originea neutrului românesc:

a) este o *inovaţie* a limbii române;

b) este un *împrumut*;

c) este *moştenit* din latină.

a) Teza lui A l. R o se t t i conform căreia neutrul este o inovaţie românească este adoptată de majoritatea cercetătorilor români. Potrivit acestei teze, româna şi-a recreat, a reamenajat neutrul latinesc (pierdut în latina populară prin dispariţia flexiunii) astfel:

_ **Varianta feminină se mai păstrează în sintagma: obraze bisericeşti (= feţe bisericeşti).**

— Păstrând foarte bine distincţia animat – inanimat;
— Folosind acest gen exclusiv pentru inanimate;
— Conservând desinenţa – ora;
— Folosind elemente existente în limbă: desinenţele de masculin la singular şi de feminin la plural.

b) Unii cercetători au considerat că neutrul românesc este de origine slavă, deci un împrumut. Este adevărat că o serie de neutre slave şi-au păstrat genul neutru şi în română (*clopot*, *blid*, *iezer*). Dar, comparând, pe de o parte, totalitatea neutrelor româneşti, iar pe de altă parte urmărind evoluţia substantivelor de origine slavă intrate în limba română, constatăm că foarte puţine şi-au menţinut genul neutru, multe dintre neutrele slave trecând în română la alte genuri.

Astfel, neutrele slave în – o neaccentuat au devenit feminine în – a: *kolivo colivă pravilo> pravilă greblo greblă*.

Ele au avut acelaşi tratament ca slavele m-a:

brazda brazdă lopata lopată.

Cele câteva neologisme în – o (*radio*. *metro*) nu sunt încă adaptate la sistemul flexionar românesc.

Numărul neutrelor româneşti s-a lărgit şi printr-o serie de masculine slave devenite în română neutre:

st. *biči bici bobŭ bob*.

În realitate, în slavă neutrul nu este un gen activ, în dezvoltare. În schimb, în română neutrul este un gen viu, activ. Deci n eu t nu l r o în anesc nu p o a te fi e x p l i e a t prin n eu t nu l's la v.

c) A treia ipoteză, susţinută de M e y e r – L îl b k e, G h. I v ănescu, este cea conform căreia în limba română s-a păstrat neutrul latin popular.

G h. I v ănescu îşi fundamentează ipoteza pe faptul că, la unele declinări, în latina populară neutrul nu a slăbit, ci, dimpotrivă, s-a întărit prin trecerea la neutre a unor masculine latineşti de diferite declinări.

cubitus avea pl. *cubita coate digitus digita degete*.

Ideea originii latine a neutrului românesc nu este acceptată de toţi cercetătorii, pe de o parte pentru că genul neutru a dispărut din toate limbile romanice, pe de altă parte pentru că neutrul românesc are o flexiune şi un conţinut diferit în raport cu cel latinesc.

P. Diaconescu susţine că analiza genurilor româneşti după

criterii contextuale demonstrează că neutrul din limba română se deosebeşte de cel din limba latină prin faptul că primul are o entropie mai mare decât neutrul latinesc, adică poartă o cantitate de informaţie mai mare decât acesta din urmă. Şi anume, pentru determinarea fără ambiguitate a neutrului românesc, este nevoie de două contexte diagnostic[8], deoarece neutrul românesc nu are un context de singular şi unul de plural specific, în timp ce, pentru determinarea fără ambiguitate a neutrului latinesc este suficient un singur context diagnostic, deoarece neutrul latinesc are cel puţin un context specific (care nu aparţine nici masculinului, nici femininului).

De exemplu, contextul diagnostic al substantivelor masculine este *acest* – *aceşti*, al celor feminine *această* – *aceste*, iar substantivele neutre au contextul diagnostic *acest* – *aceste* (cu o formă împrumutată de la masculin singular, cu cealaltă de la feminin plural).

d) o altă ipoteză (apărută mai ales la autori străini: K r. S a n d fel d) susţine proveniența neutrului românesc din's u b's t r a t. Argumentul hotărâtor al acestei teorii este existenţa neutrului în albaneză, care cuprinde un mare număr de substantive, neutrul fiind un gen stabil în această limbă. Paralelismul dintre neutrul românesc şi cel albanez se consideră că se datorează fie unui substrat etnic comun, fie unei lungi perioade de convieţuire românoalbaneză. G h. B r în cu şi i, care a studiat neutrul albanez, arată că în română şi albaneză există note generale comune: pierderea vechiului neutru pe o anumită treaptă a dezvoltării limbii, reintroducerea, pe altă treaptă, a vechilor distincţii de gen şi procedeul identic de exprimare a genului. Din aceasta nu se poate trage concluzia că cele două limbi ar avea o origine comună, ci că este vorba de un simplu paralelism albano-român.

R a p o r tu l în t r e g e nu l n eu t nu şi e ele l al te g e nu r i

În repartiţia pe genuri a animatelor şi inanimatelor, se observă încadrarea, de regulă, a inanimatelor în genul neutru. Dar nu toate inanimatele aparţin neutrului.

E c. G o g a a urmărit repartizarea pe genuri a inanimatelor în limba română şi a constatat (după DLRM) că, din totalul de 4366 de

---

[8] Context diagnostic: Context lingvistic în care apariţia unui element este unic determinată, contextul neadmiţând decât ocurenţa unui singur element sau a unei anumite clase de elemente.

substantive inanimate, 222 sunt masculine, 2674 sunt feminine şi numai 1470 sunt neutre.

Aceasta demonstrează că:

a) neutrul nu cuprinde toate inanimatele, marea majoritate a inanimatelor fiind feminine;

b) neutrul reuneşte numai inanimate, cu câteva excepţii (nume de colectivităţi: *neam*, *tineret*, *trib*, *popor*…);

c) din cele de 1470 neutre, circa 80 sunt folosite şi la masculin, şi la neutru, ceea ce dovedeşte că nu şi-au stabilit încă genul, majoritatea fiind termeni tehnici: *condensatori – condensatoare*, *semiconductori – semiconductoare*, *tranzistori – tranzistoare*.

Deşi toate aceste cuvinte sunt neologisme, se poate conchide că în stadiul actual al limbii române stabilizarea definitivă a neutrului nu s-a făcut.

A l. G r au r arată că o serie de neutre tind să se integreze genului masculin: *şpalţi*, *vagoneţi*, *robineţi*. G r au r explică acest fenomen de migrare a neutrului spre masculin prin faptul că aceste substantive au fost împrumutate în grup cu o serie de determinante – adjective care, la plural fac, în limba de plecare, diferenţa între masculin şi feminin: *centri nervoşi* (*centres nerveux*), *calculi renali* (fr. *calculs rénaux*), *izotopi radioactivi* (fr. *isotopes radioactifs*). G r au r susţine că, prin influenţa franceză, limba română revine la vechea tendinţă a limbii latine de trecere a neutrului la masculin. Această explicaţie nu poate fi însă extinsă asupra tuturor situaţiilor. Realitatea este că neutrul este acum – ca gen – mai puţin puternic în raport cu masculinul şi cu femininul.

NUMĂRUL

Limba română a moştenit sistemul binar latin al categoriei numărului. Singularul se opune pluralului prin mărci formale.

Numărul se exprimă în limba română prin două elemente:

1) desinenţele specifice (*câmpuri*) sau fuziunea fostei desinenţe de plural cu tema (*pomi*);

2) alternanţe fonetice (*fată – fete*, *stradă – străzi*).

Alternanţele fonetice creează românei un loc aparte în raport cu celelalte limbi romanice în care pluralul se exprimă numai prin desinenţe. Alternanţele – vocalice şi consonantice – constituie ceea ce se numeşte f l e x i u n ei n te r nă.

Cele mai numeroase alternanţe fonetice apar pe baza unor modificări fonetice ca urmare a acţiunii unor legi fonetice:

ea – e: *seară – seri* ca – o: *moară – mori* a – a: *ţară – ţări*.

Alternanţele fonetice nu se explică prin accidente fonetice, ci prin analogie. Ele au devenit mijloace gramaticale de exprimare a unor categorii morfologice nominale (aici, numărul la substantiv) prin analogie cu verbul, la care opoziţia singular plural este marcată şi prin alternanţă fonetică (*tac – tăcem*), nu numai prin desinenţe.

Această alternanţă nu ar fi necesară la substantiv pentru marcarea opoziţiei singular – plural, pentru că există deja o marcă – desinenţa. Dar la majoritatea substantivelor româneşti numărul este marcat redundant (mai mult decât este absolut necesar), dublu (printr-o alternanţă fonetică şi desinenţă: *seară – seri*) sau chiar triplu (prin două alternanţe fonetice şi o desinenţă: *pradă – prăzi*).

Aşadar, fonetica ajută morfologia – alternanţele fonetice au devenit alternanţe morfologice.

În limba română se întâlnesc şase desinenţe de plural, spre deosebire de unele limbi romanice, care posedă câte o singură desinenţă (fr. – s).

Desinenţele limbii române sunt:

— Pentru f e în i n e:

— E (*fete*, *case*);

— Le (*stele*) – ale (*basmale*) – ele (*cafele*) – aceste desinenţe reprezintă de fapt una singură, dar cu variante determinate de forma substantivului;

— I (*porţi*, *vulpi*).

În limba veche desinenţa de nominativ plural pentru feminine era – e (*grădine*, *greşeli*, *ograde*). Desinenţa – i este o inovaţie care s-a generalizat. Totuşi, unele substantive se folosesc în variaţie liberă cu ambele desinenţe: *îngheţate – îngheţăţi*; *muşcatemuşcăţi*; *monede – monezi*.

— Pentru în a’s cu l în e:

— I (a fost desinenţă pentru masculin, mai târziu a rămas să marcheze muierea consoanei precedente (*cocoşi*); – i vocalic s-a păstrat la substantivele cu singularul în – u (*codru – codri*);

— Pentru n eu t r e:

— E (*ace*, *bice*);

— Un (*chipuri*, *graiuri*), care reprezintă o inovaţie faţă de desinenţa veche – ure (*chipure*, *graiure*).

Desinenţa-uri s-a extins în limba română prin ataşarea:

— În primul rând la cuvinte de altă origine decât latină (*chipuri*, *bâlciuri*);

— La substantive cu corp fonetic redus (*dopuri*, *focuri*, *becuri*);

— La adjectivele substantivizate (*amar – amaruri*, *gol – goluri*);

— La supinele substantivizate (*răsărit – răsărituri*);

— La interjecţiile substantivizate (*of – ofuri*, *ah – ahuri*).

Desinenţele de neutru – e şi-uri se află în concurenţă. Unii cercetători sunt de părere că desinenţa-uri va fi eliminată de – e (I o r d a n, G r au r), alţii susţin părerea contrară (C o teanu).

Unele desinenţe de plural se explică prin etimologie, altele prin criterii diverse:

1) desinenţe e t i în o l o g i ce:

a) feminin plural în – e (*mensae – mese*)

b) masculin plural în – i (*lupi – lupi*);

2) desinenţe n ce t i în o l o g i ce:

a) p l u r al u l f e în i n el o r de declinarea I în – i (*poartă – porţi* provenit din lat. *porta – portaie*).

Există mai multe iopteze cu privire la originea acestei desinenţe.

Unii autori explică această desinenţă prin analogia cu substantivele masculine de declinarea I terminate în – a şi-i: *tată – taţi*. Dar numărul de substantive masculine cu această desinenţă e prea mic pentru a fi putut impune desinenţa – i la toate celelalte substantive. În plus, multe dintre aceste substantive masculine în – a şi-i astăzi au o circulaţie foarte redusă (*papă*, *vlădică*).

A l. L am b r i o r consideră că desinenţa – i-a pluralelor feminine de declinarea I reprezintă pe – e final trecut la – i (*portaie porte porţi*). Ipoteza nu se susţine pentru că nu orice – e se transformă, ci numai unul fără valoare morfologică, or aici a vorba de o desinenţă, care nu se schimbă aşa uşor.

P u şi e ar i u explică desinenţa feminină de plural – i din latinescul arhaic – is. Dar limba română nu conţine elemente de latină arhaică.

După T i k t i n, desinenţa – i s-a produs prin analogie cu pluralele masculine: pluralul *pâni*, după pluralul *viermi*. Dar nu este

clar de ce analogia s-ar fi produs numai la unele substantive feminine.

I. Ş i-a d b ei propune o explicaţie mulţumitoare: desinenţa de plural – i-a femininelor se explică prin numărul mare de substantive masculine trecute la feminin. Substantivele şi-au schimbat genul, dar nu şi desinenţa.

b) D e's în e n ţ ele de p l u r al ale substantivelor n eu t r e

În latină existau două desinenţe de plural neutru:

b1) – a *bracia* b2) – ora: *tempora*.

b1) Tipul de plural latinesc m-a a trecut în limba română la – a: lat. *bracia* rom. *braţă scamna scaună*

Substantivele din această categorie au astăzi desinenţa – e: *braţe*, *scaune*.

Explicaţia înlocuirii lui – a cu – e este următoarea: în română exista deja o desinenţă – a pentru singular (*masă*, *casă*) şi, prin păstrarea desinenţei de neutru plural – a, s-ar fi produs confuzie între singularul feminin şi pluralul neutru. De asemenea, desinenţa de neutru plural – a era foarte apropiată de desinenţa de feminin plural – e (*raţă* – *raţe*). S-a optat atunci pentru:

— Pluralul neutru în – e (*scaune*), la fel ca şi pluralul feminin în – e (*raţe*).

b2) Desinenţa – ora s-a transformat în limba română în – ură:

lat. *tempora* rom. veche *timpură* sec. XVI *timpure* astăzi *timpuri*.

Cum s-a ajuns de la – ure la-uri?

— De la *timpurele* (forma articulată) *timpurile* (prin disimilare vocalică) *timpuri* (forma nearticulată).

c) Desinenţa de nominativ plural, declinarea a III-a, în – i:

lat. N pl. – es ar fi trebuit să dea rom. – e: lat. pl. *vulpes* rom. pl. (nişte) *vulpe*.

S-au emis mai multe ipoteze în legătură cu apariţia acestei desinenţe. Cea mai plauzibilă este cea potrivit căreia desinenţa – i ar fi apărut sub influenţa adjectivelor cu trei terminaţii de tipul *bunus*, *bona*, *bonum*; *multus*, *multă*, *multum*, care aveau pluralul în – i. Aceste adjective cu trei terminaţii însoţeau adeseori şi substantive de deci. a III-a, astfel încât sintagme ca *homines boni*, prin căderea lui – s final au devenit *homine boni*. Cu timpul, adjectivele din sintagmele substantiv + adjectiv au impus desinenţa – i şi la substantivele declinării a III-a şi s-a spus *mulţi cani*, ca şi *mulţi lupi*. Explicaţia este, aşadar, de ordin

sintactic (desinenţa s-a impus prin sintagma substantiv + adjectiv).

2. ARTICOLUL

Scurt istoric

Articolul este – alături de adjectivele demonstrative şi posesive – marca gramaticală a determinării.

Determinarea este „o categorie gramaticală specifică substantivului, manifestată prin opoziţia *determinat* (*articulat*) / *nedeterminat* (*nearticulat*), iar, dacă există mai multe articole, şi prin opoziţia *determinat hotărât* (*puternic determinat*) / *determinat nehotărât* (*slab determinat*) (DEL, 1997, p.159).

Articolul este o achiziţie proaspătă a limbajului, dat fiind faptul că în latină nu exista, dar există în limbile dezvoltate din latină. El s-a dezvoltat din pronumele demonstrativ latin. Procesul a avut loc în timp îndelungat, prin slăbirea valorii demonstrative şi prin pierderea independenţei lexicale a pronumelui demonstrativ. Este greu de precizat când s-a trecut de la valoarea de pronume propriu-zis la cea de articol.

Unii autori (H.F. Müller) plasează apariţia articolului în perioada latinei clasice (la Plaut – cu 200 de ani î.e.n., la Cicero, în scrisorile lui), alţii (E. Lerch) susţin că nu poate fi vorba de articol propriu-zis înainte de anul 700 e.n., alţii consideră că articolul apare abia în sec. VIII, IX. Se pune deci întrebarea dacă articolul aparţine latinei preromanice sau romanice.

În latina clasică articolul nu exista, limba nu dispunea de un cuvânt special pentru a exprima categoria determinării. În latină rezulta din context dacă un substantiv avea sensul sintactic al unui substantiv articulat. Latina clasică era o limbă în general sintetică[9], iar apariţia articolului implică procedee sintactice analitice, deci trecerea la un sistem opus celui sintetic.

În general, se admite că de-abia din sec. al VII-lea e.n. se poate vorbi de un articol propriu-zis.

---

[9] Limbă sintetică: limbă în care flexiunea se realizează în primul rând prin variaţia internă (afixală) a formei cuvintelor. Limba sintetică se opune limbii analitice, în care flexiunea se realizează predominant prin mijloace analitice (auxiliare, prepoziţii). Latina era o limbă sintetică. Româna este o limbă mai sintetică decât alte limbi romanice (franceza, de exemplu), dar mai puţin sintetică decât latina.

F u ne ţi i l e ar t i e o l u l u i**10** (sintetizate de Coja în *Preliminarii la gramatica raţională a limbii române*, Bucureşti, 1983, p.6.) – sunt multiple. Funcţia principală este cea de in d i v i d u al i z are, simţită din ce în ce mai puternic spre sfârşitul epocii imperiale, în special în limba vorbită. Acest fapt indică o schimbare de mentalitate, în sensul orientării interesului spre individ, spre *eu*. Cam în aceeaşi perioadă îşi fac tot mai des apariţia pronumele personale *ego* şi *tu*, acolo unde în latina clasică apărea doar verbul singur. Apariţia frecventă a demonstrativului cu valoare de articol trebuie pusă tot pe seama schimbării de mentalitate. Articolul – consideră M îl l e r –

---

10 [a] f u n c ţ i a d e i n d i v i d u a l i z a r e (în grad înalt sau redus), realizată adeseori redundant prin mai multe coocurenţe: elevul cel nou al profesorului (articol definit + articol demonstrativ + articol posesiv)(DŞL, 1997, p.69);

[b] f u n c ţ i a d e g e n e r a l i z a r e:

Omul e supus greşelii. (articol definit)

„O, eşti frumos cum numa-n vis

Un înger se arată” (M. Eminescu) (articol nedefinit)

[c] f u n c ţ i a d e f o r m a n t al unor unităţi lexicale sau al unor forme gramaticale ale acestora:

dânsul, vreunul, al doilea, înaintea, dedesubtul (articol definit)

al doilea (articol posesiv)

omul cel mai bun (articol demonstrativ)

[d] f u n c ţ i a d e i n d i c e al substantivării prin conversiune:

binele, albastrul, eul (articol definit);

un bine, un of (articol nedefinit);

cel harnic (articol demonstrativ)

[e] f u n c ţ i a d e m a r c ă a categoriilor gramaticale de gen, număr, caz la substantiv, înlocuind desinenţa sau urmând-o:

casa, cartea, casei (articol definit)

o carte, unei cărţi, unor cărţi (articol nedefinit)

omul cel mai bun, oamenilor celor mai buni (articol demonstrativ)

al casei (articol posesiv)

pune în valoare omul, subiectul cu prestigiul său.

G. G u i l l au în e susţine că rolul articolului este de a reduce ideea generală a numelui la o idee strict particulară. Procedeul articulării face ca numele să treacă de la o generalitate mai mare la una mai mică şi de la o reprezentare obiectivă la o reprezentare subiectivă: *om – un om – omul*.

Procesul de transformare a pronumelui demonstrativ în articol începuse în faza târzie a latinei populare. Acum se întâlneşte construcţia *porcus ille silvaticus* „porcul acela sălbatic", *per valle illa* „prin valea aceea", în care ille, illa au valoare de determinativ. Ele au aici valoare anaforică**11**. Aceste exemple, care aparţin latinei populare, nu limbilor romanice, demonstrează, aşadar, că procesul de transformare a pronumelui în articol începuse în latina târzie. Până în sec. al VII-lea, când capătă fizionomie bine determinată în texte, articolul a avut numai rolul de întărire morfologică şi sintactică. Deci în limbile romanice apare această nouă parte de vorbire, care se dezvoltă începând cu sec. al VIII-lea şi răspunde unei nevoi de expresivitate. Apariţia articolului coincide cu dispariţia flexiunii, prin urmare, în structura limbilor romanice se înregistrează două elemente novatoare: introducerea unei noi părţi de vorbire şi, în acelaşi timp, dispariţia formelor cazuale.

Originea articolului în limba română

Funcţiile articolului (vezi mai sus) sunt repartizate în mod diferit de la o categorie de articole la alta. Cea mai importantă este funcţia de individualizare. După gradul de individualizare pe care îl exprimă, articolul poate fi hotărât (definit) şi nehotărât (nedefinit). Articolul hotărât are la bază demonstrativul *ille*, *illa*, *illud* neaccentuat în frază**12**. El se subdivide, la rândul său, în articol hotărât propriu-zis, articol posesiv (genitival) şi articol demonstrativ.

ARTICOLUL HOTĂRÂT PROPRIU-ZIS

---

11 Se numesc anaforice cuvintele fără referinţă proprie, care îşi procură referinţa prin legarea referenţială de un cuvânt (sau grup de cuvinte) exprimat anterior şi numit antecedent. În sintagma porcus ille, porcus reprezintă antecedentul (cuvântul cu referinţă proprie, cuvântul care trimite la un obiect din realitate), iar ille constituie anafora (cuvânt care îşi procură referinţa prin legare de antecedent).

12 Când era accentuat a devenit pronumele personal el, ea.

Acest articol se distinge de celelalte prin faptul că, sudându-se cu substantivul, şi-a pierdut calitatea de cuvânt de sine stătător (apare independent doar la genitiv-dativul numelor proprii masculine şi la genitiv-dativul unora dintre feminine).

Masculin

S în g u l ar

Nominativ-acuzativul cunoaşte două forme:

a) – l (*omul*) < lat. illus (pronumele demonstrativ *ille*, *illa*, *illud* din latina clasică a devenit în latina târzie *illus*, *illa*, *illum*);

b) – le (*fratele*) < lat. illus transformat în – le privi asimilare: u e (după analogia numelor care au acelaşi timbru vocalic la finală: *frater illus fratelu*, în care – u final a fost asimilat de – e anterior; de ex.: *cânele*, *lupulu*).

Genitiv-dativul cunoaşte trei forme:

a) – lui enclitic: *omului* e lat. târzie illui;

b) – lui proclitic e lat. târzie illui (ca şi – lui enclitic);

c) – lu' proclitic (formă a limbii vorbite e lat. illo (D): *am dat* lu' *Ion*

P l u r al

Nominativ – acuzativ:

— I < illi (*oamenii*) (illi ili îţi)

Genitiv – dativ

— Lor e illorum (*oamenilor*)

Feminin

S în g u l ar

Nominativ – acuzativ:

— A < illa (*casa*) (ÎI + a neaccentuat dispare ca în *stella stea*) **13**

Genitiv – dativ:

— Ei < illaei (*casei*)

P l u r al

Nominativ – acuzativ:

— Le < illae (*casele*)

Genitiv – dativ:

---

[13] Articolul -a s-a adăugat iniţial la forma nearticulată a substantivului şi ulterior a evoluat fonetic, prin eliminarea desinenţei formei nearticulate: casă + a > *casă a > *casa a > casa.

— Lor e illorum (genitivul masculin extins la feminin) (*caselor*).

Dispariţia articolului hotărât masculin singular în româna vorbită

În limba română vorbită, un cuvânt ca *omul* este pronunţat de fapt *omu'*, deci – u funcţionează astăzi ca articol. Acest fenomen, care durează de mai multă vreme, a fost explicat în mai multe feluri.

Explicaţia cea mai plauzibilă este cea care ţine seama de poziţia sunetului – l în frază. Astfel. N. D r a g a nu explică dispariţia lui – l prin fonetică sintactică, în construcţii formate din nume + elemente enclitice de tipul: *păru-i cade pe ochi*. De la aceste construcţii dispariţia lui – l s-a extins, de exemplu, în: *îi cade păru pe ochi*. Acestei explicaţii i se poate obiecta faptul că acest tip de construcţii nu este prea frecvent în limba română.

După romanistul A l f L o în b ar d – l dispare înainte de consoane, nu dispare înainte de vocale şi la finală absolută (sfârşit de frază sau de vers). A. A v r am îi aduce lui L o în b ar d obiecţia că şi-a fundamentat concluziile în urma cercetării exprimării unei persoane cultivate (un intelectual bucureştean). Constatările lui A. L o în b ar d i-au permis lui A. A v r am să ajungă la o soluţie în problema discutată în urma cercetării limbii unor oameni mai puţin instruiţi, mai precis de la graiul moţilor în care rostirea *lupul* nu este învăţată. Cercetătorul ajunge la concluzia că:

— Înainte de cuvintele care încep cu o consoană sau cu un grup de consoane, în majoritatea cazurilor – l nu se păstrează;

— Dimpotrivă, înaintea unei vocale sau în poziţie absolută sunt mai numeroase cazurile de păstrare a lui – l. Aşadar, vocala cu care începe cuvântul următor „sprijină" consoana precedentă cu care formează silabă în fonetica sintactică (*o-mu-la-ce-la* „omul acela");

— La finală absolută – l urmat de pauză se conservă mai bine decât înainte de consoană (deci în interiorul cuvântului fonetic); la finală se întâlneşte adesea şi u scurt după – l sau chiar u silabic: *podulu*.

POZIŢIA ARTICOLULUI ÎN LIMBA ROMÂNĂ

a. *Encliza* (postpunerea articolului)

Encliza, fenomen care individualizează româna printre limbile romanice, a fost explicată în diverse feluri. Argumente hotărâtoare aduce A l. G r au r, care demonstrează că postpunerea articolului

hotărât românesc se poate explica la fel cu a aceluia din limbile scandinave, prin topica substantiv + adjectiv, în care articolul aparţine adjectivului, dar substantivul izolat poate fi, de asemenea, articulat. În română articolul apare întotdeauna ataşat de primul element: *omul bătrân* sau *bătrânul om*, ceea ce se explică prin cele două posibilităţi de ordonare a cuvintelor în latină: *bonus ille homo* sau *homo ille bonus*. Totuşi, în română topica firească este substantiv + adjectiv, ordonarea inversă fiind literară şi reprezentând o influenţă străină. Deci, în mod normal, articolul s-a sudat cu substantivul precedent. Când s-a simţit necesitatea determinării adjectivului, s-a recurs la articolul cel: *omul cel bun*, construcţie mai recentă în care se întâlneşte cumulul de articole.

Câteva dovezi că la început articolul a fost ataşat adjectivului:

— Substantivele precedate de prepoziţii (cu excepţia lui *cu*) nu primesc articol: *pe drum*, *în şcoală*, dar, dacă substantivul este determinat de un adjectiv, poate fi articulat sau nearticulat: *pe drumul pietruit* / *pe drum pietruit*; *în şcoala nouă* / *în şcoală nouă*;

— Când adjectivul este separat de substantiv, poate fi determinat printr-un articol proclitic: *sufletul tău cel bun*.

În concluzie: *În limba română*, *encliza articolului a apărut datorită poziţiei adjectivului faţă de substantiv*, *poziţie* (*substantiv + adjectiv*) *moştenită din latină*.

b. *Procliza*

Articolul proclitic masculin

Articolul proclitic lui apare înainte de numele proprii sau de numele care exprimă rudenia: (*al*) *lui Ion*, (*al*) *lui tată-meu*. În româna veche procliza articolului lui apare paralel cu lu': *lu' Pavelu*, *lu'* Iisus *Hristos*. Densuşianu consideră că lui şi lu' au origine comună.

Articolul proclitic feminin

Acesta apare în limba secolului XV, XVI înaintea numelor proprii şi uneori a numelor comune, sub formele: ei, îi i, îi

II *Sara*, *fetei* II *Marie*, *a ei noastre credinţe*, *ginerile* II *Bălăcioaie*.

Astăzi se foloseşte forma lui a articolului proclitic feminin în două feluri:

a) obligatoriu:

— La nume proprii de persoane împrumutate şi neadaptate flexiunii limbii române: *lui Carmen*;

— La nume proprii derivate cu sufixe diminutivale: *lui Irinel*, *lui Catrinel*;

— La nume de alint: *lui Neli*, *lui Flori*;

b) în variaţie liberă cu articolul enclitic:

— La celelalte nume proprii: *lui Maria*, alături de *Mariei*.

ARTICOLUL GENITIVAL

Articolul genitival este alcătuit din prepoziţia ad şi adjectivul demonstrativ ĭllum.

Masculin:

S în g u l ar al e *ad* + *ĭllum*

(*ad* + *ĭllum alţi* al)

P l u r al ai e *ad* + *ĭlli*

Feminin:

S în g u l ar a < *ad* + *ĭlla*

P l u r al ale e *ad* + *ĭllae*

Masculin, feminin:

P l u r al G – D:

alor e *ad* + *ĭllorum*

ARTICOLUL DEMONSTRATIV (ADJECTIVAL)

Are origine comună cu pronumele demonstrativ, cu adjectivul demonstrativ şi cu articolul genitival.

Masculin:

S în g u la r

N – Ac cel e *ecce* + *ĭllum*

(*ecce* este o particulă demonstrativă atestată în latina târzie pe lângă pronumele demonstrativ a cărui valoare demonstrativă era slăbită, fiind folosit şi ca pronume, şi ca demonstrativ)

G – D celui e *ecce* + *ĭllui*

P l u r al

N – Ac cei e *ecce* + *ĭlli*

G – D celor e *ecce* + *ĭllōrum*

Feminin:

S în g u l ar

N – Ac cea e *ecce* + *ĭlla*

G – D celei e *ecce* + *ĭllaei*

În limba veche şi regional, G – D sg. are forma cei, care apare şi la E în inescu: „*umbra frumuseţii cei eterne*”.

P l u r al
N – Ac cele e *ecce* + *ĭllae*
G – D celor e *ecce* + *ĭllōrum*
Întrebuinţarea frecventă a articolului demonstrativ:
— În declinarea numeralelor ordinale: *celui de-al doilea*;
— La formarea superlativului relativ: *cel mai bun*;
— La supraindividualizare (de natură afectivă): *omul cel bun*.
ARTICOLUL NEHOTĂRÂT
Masculin:
S în g u l ar
N – Ac un e *unum* (numeral)
Feminin:
S în g u l ar
N – Ac o < *unam*
La feminin, o este o inovaţie a dacoromânei, pentru că în dialectele sud-dunărene este atestată forma una e *unam*, în care consoana finală dispare şi a neaccentuat să în articolul una devenit o s-a trecut prin fazele:
una un (hiat) *un* (diftong) *un* (diftong) *oo* (asimilare) o.
P l u r al
N – Ac nişte e *ne* + *scio* + *quid*
3. ADJECTIVUL
Structura adjectivului românesc urmează în linii mari structura adjectivului latin.
În latină existau următoarele categorii de adjective:
1) *adjective cu trei terminaţii*:
m., f., n. – us – a – um: *bonus*, *bona*, *bonu*m în, f., n. – er – a – um: *Niger*, *nigra*, *nigru*m în, f., n. – er – is – e: *acer*, *acris*, *acre*
2) *adjective cu două terminaţii*:
m.f. -is: *tristis* n. – e: *triste*
3) *adjective cu o terminaţie*:
m.f.n.: *prudens felix*
Încă din latina clasică se înregistrează treceri de la o categorie la alta, în special înspre cea cu trei terminaţii. În latina populară tendinţa se accentuează:
tristis, *triste tristus*, *trista*, *tristum*.
În limba română, adjectivele se clasifică în v-ar i-a b i l e şi în

v-ar i-a b i l e.

1) Adjectivele v-ar i-a b i l e se împart, după terminaţia de nominativ singular, în două categorii:

a) adjective cu două terminaţii: bun, bună.

Cele mai multe provin din adjectivele latineşti:

— Cu trei terminaţii: bun e *bonus*; bună e *bona*

— Cu două terminaţii (trecute prin faza cu trei termin.): trist e *tristus* (< *tristis*)

b) adjective cu o singură terminaţie (au la bază, de obicei, adjective latine cu trei terminaţii):

repede e *rapidus*, *rapida*, *rapidum* limpede e *limpidus*, *limpida*, *limpidum*

2) Adjectivele în v-ar i-a b i le sunt reduse ca număr şi au aceeaşi formă, indiferent de gen, număr şi caz. Majoritatea sunt neologisme:

— Atroce, eficace (terminate în – e);

— Bleu, lila, maro, mov (nume de culori neadaptate la limba română).

În limba sec. al XVI-lea, unele adjective se deosebeau de cele de astăzi:

— Unele adjective variabile astăzi erau invariabile: *mare*, *tare* (*bou mare* – *boi mare*);

— Unele aveau pluralul deosebit de cel de azi:

gol – masc. pl. *goli* amarfem. pl. *amară*

COMPARAŢIA ADJECTIVELOR

Limba română are, ca şi latina, trei grade de comparaţie, pe care le exprimă prin mijloace analitice. Trecerea de la declinarea sintetică la cea analitică a început de timpuriu în latină.

În latina clasică, din cele trei grade (pozitiv, comparativ, superlativ), ultimele două erau exprimate în special prin forme sintetice:

— Comparativul cu – lor (m.f.) – ius (n.) adăugate la tema pozitivului:

acer, *acris*, *acre* – *acrior*, *acrius*

— Superlativul cu – issimus sau – rimus adăugate la tema pozitivului:

altus, *alta*, *altum* – *altissimus* – *a* – *um acer*, *acris*, *acre* –

acerrimus

Formele analitice (perifrastice) erau foarte puţine în latina clasică. Cu timpul, formele sintetice de superlativ în – issimus se uzează şi sunt înţelese ca pozitiv.

Comparativul şi superlativul se formau cu plus, magis, maxime sau per şi prae.

În latina populară, formele analitice iau mare extindere. Comparaţia cu *magis* se transmite în ariile periferice (Iberia, Galia de nord şi Dacia), iar forma cu *plus* în ariile centrale (Italia, Galia centrală). Româna utilizează pe *magis* şi la comparativ (*mai bun*), şi la superlativul relativ, precedat de articolul demonstrativ: *cel mai bun*.

În limba română, gradele de comparaţie se exprimau prin forme analitice din sec. al XVI-lea.

Comparativul

La comparativ, în limba sec. al XVI-lea.

— Adjectivele erau legate de substantiv prin de: *mai frumoasă fată de aceasta*;

— Apoi, construcţia cu decât a coexistat cu cea cu de: *sunt cuvinte mai dragi decât aurul şi de argintul şi de pietrile cele scumpe şi sunt mai dulci decât miarea*;

— În cele din urmă s-a păstrat cea cu decât.

Superlativul

În latina populară şi familiară superlativul absolut se exprima, în afară de forma sintetică cu – issimus, prin forme analitice cu adverbe (sane, valde, bene, multum, fortiter), care se menţin astăzi în unele limbi romanice: it. *molto bello* (foarte frumos), *ben pochi* (foarte puţini), fr. *bien peu* (foarte puţin).

În limba română v e e h e, superlativul se forma:

a) cu morfemul prea e st. *prě*: *prea bune* (foarte bune).

În limba ac tu ăla, construcţia cu prea:

— Exprimă de obicei exagerarea: *cafeaua e prea dulce*;

— Uneori ajută la formarea superlativului: nu e nici *prea mult*, nici *prea puţin*;

— Ca arhaism, apare în poezia lui Eminescu: *„o prea frumoasă fată”*;

b) cu morfemul mult: *mult milostiv*.

În limba ac tu ăla, construcţia cu mult:

— Se păstrează ca regionalism: *mult înalt* (în Ialomiţa);

— Plasată la începutul unei propoziţii îi conferă un sens special: „*Mult e dulce şi frumoasă / Limba ce-o vorbim*”.

— Ca arhaism, apare la Eminescu: *mult bogat ai fost odată*.

c) cu morfemul vârtos: *vârtos mare*;

d) cu morfemul foarte, de obicei postpus: *bogat foarte*;

— Astăzi este uzuală forma cu adverbul antepus: *foarte bun*;

e) în sec. al XVI-lea, cu construcţii cu rol superlativ:

— *Cele între cele bucurii* (vezi Eminescu: *mândră-n toate cele*);

— *Fără seamă mulţi*.

Începând cu sec. al XIX-lea, se înmulţesc vertiginos posibilităţile de exprimare a superlativului prin construcţii specifice: *extrem de bun*, *excepţional de bun*, care înlocuiesc forma cu foarte (*foarte bun*).

4. NUMERALUL

Numeralele româneşti sunt – în imensa lor majoritate – moştenite din latină. Unele tipuri de numerale sunt formaţii noi, create pe teren românesc, pe baza formelor numeralelor cardinale organizate în diferite feluri.

Numeralele sunt de două feluri: e ar din al e şi o r din a-l e.

Numeralele e ar din ale sunt de mai multe feluri: *propriu-zise*, *colective*, *fracţionare*, *distributive*, *multiplicative*, *adverbiale*.

NUMERALELE CARDINALE

Numeralele cardinale au origini diferite:

a) numerale în o şi te n i te din latină (numele de unităţi), cu următoarele etimoane (cuvinte de origine):

m.: un e lat. *unus* f.: o < lat. *una*m în: doi e lat. *duo* + *i* (marcă a pluralului)

f.: două e lat. *doaie* e *duae*, sub influenţa lui *doi* trei e *tres* e *tre’* (*s*) + *i* (marcă a pluralului)

patru (prin metateză) < *quattor* e *quattuor* cinci (prin asimilare) < *cinque* (prin disimilare) < *quinque* şase e *şase* e *sesse* e lat. *sex* + *e*, analogie cu *şapte* şapte e lat. *septem* opt e lat. *octo* nouă e lat. *novem* zece e lat. *decem* mie e lat. *milia* b) numerale! în p nu în u t a te:

— Din slavă: sută;

— Din limbile romanice (neologisme): zero, milion, miliard.

Sistemul de numărare de la 11 la 19 şi de la 20 la 90 utilizează elemente lexicale de origine latină, combinate printr-un procedeu slav

(prin adiţiune = adăugare):

— De la 11 la 19: *unităţile + spre + zece* (unsprezece, doisprezece)

(în latină, în numărătoarea de la 11 la 17, unitatea era urmată nemijlocit de *zece*: *undecim*, *duodecim*) (vezi it. *undici*, *dodici*, fr. *onze*, *douze*);

— De la 20 la 90 formează numeralul prin multiplicare: douăzeci, treizeci (în latină *triginta it. trenta*, *fr. trente*);

— Unităţile se leagă de zeci prin conjuncţia şi: *douăzeci şi trei*

Dispariţia numeralului latin *centum* (înlocuit cu *sută*), păstrat în toate celelalte limbi romanice, se explică prin încercarea de evitare a omonimiei cu *cinci*.

Numeralele cardinale aveau în limba veche o flexiune specială:

— G e n i t i v cu de: *pre mijloc de doao viiaţe*;

(vezi Eminescu: *la mijloc de codru des*)

— D a t i v cu a: *a doisprezece*.

NUMERALELE COLECTIVE

Singura formă de numeral colectiv moştenită din latină e amândoi e *ambi + doi*.

Celelalte forme s-au creat în româneşte, pe baza materialului lexical latin.

Numeralele colective sunt reduse numai la anumite cifre, în general nu prea mari.

Numeralele colective de la trei înainte se construiesc astfel:

— Toţi + numeralul cardinal: *toţi trei*, *toţi patru*…

— Tuş (variantă redusă a lui *toţi*) + numeralul cardinal: *tustrei*, *tustrele*, *tuspatru*…

— Câteşi + numeralul cardinal: *câteşitrei*, *câteşitrele*, *câteşipatru*…

NUMERALELE FRACŢIONARE (PARTITIVE)

Sunt formaţii noi, create pe teren românesc, din numeralul cardinal + – ime: *o pătrime*, *două pătrimi*…

Ca numerale fracţionare sunt utilizate unele substantive:

— Sfert e st. *četvrŭtŭ* „sfert, pătrat".

— Jumătate (etimologie necunoscută).

NUMERALELE DISTRIBUTIVE

Numeralul distributiv nu s-a moştenit din latină (din *singuri*,

bini), ci s-a creat pe teren românesc din:

câte + numeralul cardinal: *câte unu / una*, *câte doi*…

(*câte* e *lat. câtă cătă câte câte*)

NUMERALELE MULTIPLICATIVE

Simplex, *duplex*… nu s-au moştenit din latină. Româna şi-a format multiplicativele pe teren propriu, din:

În + numeral cardinal + sufixul participial – it: *îndoit*, *întreit*, *înzecit*…

Nu se ştie precis dacă numeralele multiplicative provin direct din numeralele cardinale sau din participiile verbelor formate, la rândul lor, din numerale cardinale: *a îndoi*, *a întrei*.

Se înregistrează şi câteva forme neologice împrumutate din limbile latino-romanice: *dublu*, *triplu*, *cvadruplu*.

NUMERALELE ADVERBIALE

Şi acestea sunt create pe teren românesc.

Formele latine *bis* şi *ter* au o folosire recentă foarte redusă, în special la numerotarea paginilor, a caselor (nr. 7 *bis*, pag. 2 *ter*) şi la spectacole (*bis*).

Numeralul adverbial românesc se formează din:

numeralul cardinal o + substantivul dată (pentru prima unitate): *o dată*;

de + numeralul cardinal + substantivul ori (pentru restul): *de două ori*.

NUMERALELE ORDINALE

Foarte puţine numerale ordinale au fost moştenite din latină. A l. G r au r explică aceasta prin faptul că numeralele ordinale latineşti erau prea complicate, neregulate şi, din cauza schimbărilor fonetice, pierduseră legătura cu cardinalele:

Întâi e *întân u* < *antaneus* e *ante* + *aneus*

Numeralul ordinal latin corespunzător lui *antaneus* era *primus*. Acesta s-a păstrat în limba veche (născutul den *primă* = primul născut), în compusele şi derivatele vechi:

primăvară e lat. *primavera*

(*văr*) primar

Celelalte formaţii cu *prim* sunt relativ recente (sec. al XIX-lea).

Toate celelalte numerale ordinale româneşti sunt formate pe teren românesc, prin dublă articulare (proclitică şi enclitică) cu

articolele posesive şi hotărâte.

În limba sec. XVI:

— Existau formaţii ca: al patrul, al optul (corespunzătoare substantivelor cu articol ca *om / omul*);

— S-a trecut apoi la: al patrule, al optule (corespunzătoare substantivelor ca *frate / fratele*);

— Se înregistrează ulterior formaţii cu particula a: al patrulea, al optulea.

Astăzi sunt funcţionale formele: al patrulea – a patra al optulea – a opta.

Proveniența componentelor numeralelor ordinale este explicată astfel:

— le: este articol definit şi derivă din lu' prin asimilarea lui u: *cânelu cânele*.

— A: este o particulă delictică similară celei de la adverbe şi pronume (*acuma*, *acesta*), având rolul de a aduce o mai mare stabilitate în exprimarea numeralului.

5. PRONUMELE

În limba română, pronumele, deşi conservatoare, sunt deosebite de cele din latină, deoarece, adeseori, neavând accent propriu, evoluţia lui a fost supusă variaţiilor de accent sintactic. Aşa se explică bogăţia de forme şi existenţa formelor paralele (accentuate şi neaccentuate).

Pronumele are o situaţie deosebită faţă de celelalte părţi de vorbire, deoarece din punct de vedere gramatical este indicator al persoanei, iar din punct de vedere lexical ţine locul unui nume.

Pronumele este un „nomen vicarium", fiind un generalizator, adică un înlocuitor al oricărui nume.

1) PRONUMELE PERSONAL

Este cel mai conservator dintre pronume. El păstrează o flexiune arhaică, foarte neregulată, cu numeroase forme supletive (cu rădăcini diferite la cazuri, numere, persoane diferite).

Spre deosebire de limba latină, româna (şi toate limbile romanice) a dezvoltat două categorii de pronume personale:

— Forme accentuate (disjuncte, autofone sau lungi);

— Forme neaccentuate (conjuncte, simfone sau scurte).

Pe lângă formele moştenite, avem şi inovaţii:

— Pentru că latina avea forme doar pentru persoana I şi a II-a,

româna şi-a completat paradigma cu forme pentru persoana a III-a, prin transformarea pronumelui demonstrativ *ille*.

I s t o r şi cu l p r o nu în el o r pe r s-o n al e

S în g u l ar:

P e r s-o a n-a I:

N o în a t i v:

lat. ego ĭeu (g intervocalic neaccentuat dispare; o u)

(ar. *ĭo*, megl. *ĭeu*; ist. *ĭo*, fr. *je*; it. *io*, sp. *yo*)

G e n i t i v lat. mei >nu s-a păstrat

D a t i v:

lat. ace. mihi mi + e mie (e provine prin analogie cu pers. a II-a)

neace. mi mi, îmi

(lat. pop. *mi* e *mihi*)

A cu z a t i v:

lat. me (poziţie nazală) + ne (particulă adverbială) mine

Formarea lui *mine* a fost explicată prin analogie cu *cine*:

ce… cine mă… x.

Pentru echilibrare, a fost creat, analogic, *mine*.

me mă

V o e a t i v:

N-are forme.

P e r s-o a n-a a II-a:

N o în a t i v:

lat. tu tu

G e n i t i v:

lat. tui

D a t i v:

lat. tibi tibe ţie ti (formă abreviată de la *tibi*) ţi;! + şi îţi (proteza lui î)

A cu z a t i v:

lat. te + ne ţine (analogie cu *cine*)

te te

V o e a t i v:

lat. tu! tu!

P e r s-o a n-a a III-a:

Masculin:

N o în a t i v:

lat. ĭllu (s) ĭel (cu preiotare)
G e n i t i v:
lat. (ĭ) llui lui [precedat de: *al*, *a*, *ai*, *ale*]
D a t i v:
lat. ĭllui lui
(ĭ) lli (formă conjunctă neace.) i-i l i;! + i îi (proteza lui î)
A cu z a t i v:
lat. (ĭ) llu (m) ĭel
(ĭ) llu (m) – l;! + l îl
V o e a t i v:
N-are forme.
Feminin:
N o în a t i v:
lat. (ĭ) la ĭea (vezi *stella – stea*)
G e n i t i v:
lat. (ĭ) llaei iei [*al*, *a*, *ai*, *ale*]
ÎI Ø (analogie cu N)
se e
D a t i v:
lat. (ĭ) llaei ĭei
(ĭ) lli i;! + i îi
A cu z a t i v:
lat. (ĭ) la (m) ĭea
(ĭ) la (m) o (prin fonetică sintactică, ca în: *văzutu-a văzut-o*)
— Se foloseşte ca înlocuitor de persoană
— Forma neutrală: o < lat. hoc (h Ø; e Ø)
P e r s-o a n-a I:
N o în a t i v:
lat. no (s) no + i (desinenţa de plural) noi
G e n i t i v:
lat. noştri – D a t i v:
lat. nóbis noue nouă noauă nouă
(b Ø; s Ø) (noue noauă, metafonie) nouă nobis no (s) (prin delabializare) ne nă ne ni
(prin analogie cule, *li* = forma etimologică)
(prin fonetică sintactică, prin asimilare:
să se spune ne se spune ni se spune

A cu z a t i v:
lat. no (s) accentuat + i (pe) noi (N = Ac – forme sincretice)
no (s) neaccentuat nă ne (analogie *eu le*)
Persoana a II-a:
N o în a t i v:
lat. vo (s) vo + i (marcă a pluralului) voi
G e n i t i v:
lat. voştri
D a t i v:
lat. vorbi (s) accentuat vouă vorbi (s) neaccentuat vos vă
Persoana a III-a
Masculin:
N o în a t i v:
lat. ĭlli elli eli iei (!) (În sec. XVI apare forma concurentă *înşi e ipsi*)
G e n i t i v:
lat. illorum lor ĭllis (neaccentuat) le
D a t i v:
Sincretism cu genitivul
A cu z a t i v:
lat. ĭlli ĭei
(ĭ) lli i;! + i îi
V o e a t i v:
N-are forme.
Feminin:
N o în a t i v:
lat. ĭllae ĭele
(se e)
G e n i t i v:
lat. ĭlloru (m) lor
D a t i v:
lat. ĭllae ĭele ĭllae neaccentuat le
V o e a t i v:
N-are forme.
La pronumele personal există multe forme sincretice:
— Singular: N = Ac;
— Plural: G = D.

Alte forme de pronume personale (particularitate a sistemului pronominal românesc): insul, însă (*dintr-însul*); dânsul, dânsa (astăzi ortografiat dânsul, dânsa).

Proveniența:

masc. lat. ĭpsu (s) (pron. dem. de apropiere) >issu însu

(*ps ss's*) (*ĭ*) *n* + *issu*, poziție nazală *însu*)

„Lăudați pre *insul* toți oamenii".

P r o v e n i e n ț a pronumelui dânsul:

S-a format relativ târziu, pe teren românesc.

După R o se t t i, O v. D e n's u sianu:

dânsul e de + însu densu dinsu dânsu

În discurs sensul pronumelui dânsul capătă conotații politicoase:

pers. a III-a: el / ea: dânsul /a domnia lui / ei pers. a II-a: tu: dumneata dumneavoastră

(politețe medie) (politețe înaltă)

2) PRONUMELE DE POLITEȚE (REVERENȚIALE)

Este o creație a limbilor romanice, în latină neexistând.

Pronumele de politețe este format pe baza substantivului domnie articulat, asociat cu:

— Pronumele lui, ei, lor;

— Adjectivele posesive ta, sa voastră.

Pronumele reverențiale sunt de două tipuri:

a) formele întrebuințate în adresarea că t r e e în e v a (pers. a II-a sg. și pl.)

1. adresarea către o persoană egală, mai tânără: pers. a II-a singular:

N, Ac, V: dumneata

G, D: dumitale; (regional, Moldova: mata, matale; popular: tale, tălică)

2. adresarea către o persoană mai în vârstă, către un superior, către mai multe persoane: pers. a II-a plural:

N, Ac, D, G, V: dumneavoastră b) formele utilizate vorbind de a p r e e în e v a (pers. a III-a sg. și pl.):

N, Ac: dumnealui (m.), dumneaei (f.), dumneasa (m., f.)

G, D: dumisale.

Formațiile în care substantivul *domnia* nu este sudat constituie

locuţiuni pronominale de politeţe: domnia ta / lui / sa / voastră.

Aşadar, sistemul românesc a dezvoltat forme pentru exprimarea a trei grade de politeţe la singular (zero, medie, înaltă) şi a doua grade la plural:

Îl sg.: tu, dumneata, dumneavoastră

III sg.: el, dânsul, dumnealui

Îl pl.: voi, dumneavoastră

III pl.: ei, dumnealor.

3) PRONUMELE REFLEXIV

Pronumele reflexiv are două serii cazuale: D şi Ac, cu două serii de forme: accentuate şi neaccentuate. Forme proprii are numai pentru persoana a III-a. Pentru persoana I şi a II-a s-au împrumutat formele neaccentuate de la pronumele personal.

Originea pronumelor reflexive

Formele v e e h i erau: şie, şieşi.

D: şie e lat. *sibĭ* (accentuat)

şieşi e *şie* + *şi* (*ipse isse issi şi*)

Formele ac tu al e sie, sieşi sunt obţinute prin disimilare din *şieşi*.

D: şi e *sibĭ* îşi e *sibĭ* (+! protetic)

Ac: sine e *se* + *ne* (ca *mine* şi *tine*)

sineşi e *sine* + *şi* (< *ĭpse*).

4) PRONUMELE POSESIVE

Sunt toate de origine latină, dar cu modificări.

Un posesor		Mai mulţi posesori	
Un obiect	Mai multe obiecte	Un obiect	Mai multe obiecte
Singular	Plural	Singular	Plural

Persoana I

m. meu (s) meu mei mei noster nostru noştri noştri f. mea mea meae me +le mele nostra noastră nostrae noastre

Pers. a ŢI-am. tuus teus tău tui tăi vester voster vostru vestri voştri f. túa tuá ta ta + le taie vestra vostra voastră vestrae voastre

Pers. A III-am. suus sens său sui sei săi ĭllorum lor f. súa suá sa să +le sale ĭllorum lor

Folosirea pronumelor posesive

O caracteristică a sistemului românesc este coexistenţa formelor său şi lui la pers. a III-a singular. Această coexistenţă se manifesta încă din latină, datorită dispariţiei treptate a lui *ejus*. Astfel, cuplul *suus-ejus* a fost înlocuit cu *suus-ĭlluĭus*.

În limba română veche pronumele *său* cunoaşte o frecvenţă mai mare în textele din nordul şi estul ţării. În sud, la Coresi, predomină *lui, sau* fiind foarte slab reprezentat.

În diasistem (limba actuală), *lui* e folosit în limbajul popular. Începând cu sec. XVI-XIX, limba literară îl întrebuinţează pe *său*, perceput ca mai distins. Se produce o diferenţiere:

— Al său / a sa – cu privire la persoane – are conotaţie politicoasă;

— Ca posesiv al politeţii: domnia sa

— Lui / ei – caracter popular, familiar.

Pronumele personal cu valoare posesivă:

În limba veche exista o frecvenţă mai mare – la Coresi: *nevoia-mi*.

Pronumele posesiv devine adjectiv posesiv. Valoarea de pronume este dată de ceea ce se numeşte articol posesiv (*al*, *a*, *ai*, *ale*, *alor*), dar este de fapt pronume posesiv semiindependent, în sensul că ocurenţa[14] lui presupune prezenţa obligatorie a adjectivului posesiv.

4) PRONUMELE DE ÎNTĂRIRE

În limba latină existau două pronume de întărire: ipse şi idem, dar cu valori diferite: *rex ipse venit – chiar* („*însuşi*") *regele a venit*; *rex idem venit – acelaşi rege a venit*.

Româna este singur limbă romanică în care s-au păstrat două forme net diferite, corespunzătoare celor din latină:

— Pentru *ipse* – însuşi e lat. *ipsus* (< lat.cl. *ipse*) + *şi* (< lat.cl. *sibi*)

— Pentru *idem* – acelaşi.

Acelaşi este pronume demonstrativ de identificare, dar cu o serie de sensuri subsidiare, cum ar fi, în cazul de faţă, ideea de „întărire".

În evoluţia mai recentă a limbii române, pronumele de întărire apare însoţit întotdeauna de pronumele personal sau de un substantiv,

---

[14] Ocurenţa = prezenţa unei secvenţe lingvistice într-un punct al lanţului vorbirii.

ceea ce îi conferă statutul de adjectiv de întărire: *ea însăşi*, *Ana* însăşi.

În sec. al XVI-lea, pronumele de întărire apărea neînsoţit de pronumele personal şi avea sensul „eu / tu / el *singur*”: *am venit* însumi.

În limba veche existau mai multe feluri de pronume de întărire alcătuite prin adăugarea particulei şi la orice fel de pronume: noi şi (i) „pe noi înşine”; mineş (i) „pe mine însumi”, totuşi „lor înşile”.

Paradigma pronumelor de întărire

S în g u l ar P l u r al

M a’s cu l i n:

I. Însumi înşine

II. Însuţi înşivă

III. Însuşi înşişi

F e în i n:

I. Însămi însene

II. Însăţi însevă

III. Însăşi înseşi, însele.

5) PRONUMELE DEMONSTRATIV

În limba latină, sistemul pronumelor demonstrative era dezvoltat:

— Pronumele *hic*, *haec*, *hoc* se referea la obiectul prezent;

— Pron. *iste*, *ista*, *stud* la obiectul care interesează pe interlocutor;

— Pron. *ille*, *illa*, *illud* la un obiect îndepărtat;

— Pron. *is*, *ea*, *id* aveau rol anaforic;

— Pron. *idem*, *cădem*, *idem* „acelaşi”;

— Pron. *ipse*, *lipsa*, *ipsum* „el însuşi, şi nu un altul”.

Cu timpul, distincţiile semantice dintre diferitele pronume s-au şters în limba vorbită şi unele au fost înlocuite cu altele.

— *Is*, *ea*, *id* – a dispărut datorită corpului sonor redus;

— *Hic*, *haec*, *hoc* a avut acelaşi destin – a căzut consoana finală, *h* a amuţit şi pronumele s-a redus la un singur sunet; prin urmare, a fost înlocuit cu*iste*, pentru a desemna un obiect apropiat de vorbitor;

— Având mai multe funcţii – pronume personal de pers. a III-a, articol –, *ille* şi-a slăbit sensul demonstrativ, care a fost întărit prin adverbul demonstrativ *eccu* (*m*) „iată”.

Limba română continuă formele latine, dar nu pe toate.

Originea pronumelui demonstrativ

Ca şi în celelalte limbi romanice, demonstrativele conservate din latină s-au transmis, cele mai multe, întărite de un alt element demonstrativ.

Româna e singura limbă romanică în care s-au păstrat şi forme simple, şi forme compuse ale demonstrativelor.

F o r în ele's i în p l e derivă de la:

lat. *istu* (*s*) *ĭstu est cu*) [*omu' est*] *omu'* ăst (prin fonetică sintactică e a)

lat. *ista castă* astă (prin fonetică sintactică ea a)

lat. *isti işti* ăşti (prin analogie cu *ăst*)

lat. *istare caste* aste.

lat. *ĭllu* (*s*) *el* [*omul ei omul* ăl] (prin fonetică sintactică).

Unii consideră că ăl nu poate fi derivat de la *illus*, că e o formă realizată pe tărâm românesc, care doar echilibrează sistemul:

acest – ăst acel – x (ăl)

În legătură cu demonstrativul ăl trebuie subliniată o caracteristică a limbii române: lărgirea posibilităţilor de construcţie a segmentului demonstrativ prin acumularea elementelor determinative (determinare redundantă**15**):

omul ăl *tânăr*, *omul* ăla *tânăr*, *omul* ăla *tânărul*.

A l. Niculescu aduce probe că sporadic *ille* a fost conservat pe teritoriul României:

lat. *illa ea* a [*fata ea bună fata a bună*] (a are şi forma aia)

lat. *illi* ăi lat. *illae cale* ale

În limba sec. al XVI-lea circulau forme de tipul: işti, castă, ăst.

În partea vestică, regional, circulă variante ale lui ăst:

— Hasta, haia, hăsta (Banat, Mehedinţi, Gorj, sud-vestul Transilvaniei); această formă migrează şi la formele compuse: ahasta, ahăla;

— La moţi, circulă forma cu r epentetic: hăstra.

F o r în ele e o în p u's e sunt legate de una şi aceeaşi particulă:

lat. *eccu* (*m*) ac acest / acesta

Singular:

---

[15] Redundanţa = Surplus de elemente lingvistice faţă de cele strict necesare pentru transmiterea unui mesaj, a unei informaţii.

Masculin: *eccum* + *istus ac* + *istu* acest + a (delictic)
Feminin: *eccum* + *ista* această
Plural:
Masculin: *eccum* + *isti* aceşti + a (delictic)
Feminin: *eccum* + *istare* aceste + a (delictic).

Delictizarea a apărut ca urmare a pierderii calităţii delictice a formei *istus*, *ista*, *istum*. Delicticul a era prezent în limba sec. al XVII-lea: *acesta om – omul acesta*.

acel / acela
Singular:
Masculin: *eccum* + *ĭllus* acel / acela
Feminin: *eccum* + *illa* acea / aceea
Plural:
Masculin: *eccum* + *illi* acei / aceia
Feminin: *eccum* + *illae* acele / acelea

Formele ăsta, asta au devenit literare, din motive de corp fonetic redus. Acesta, aceasta sunt specifice exprimării savante.

cestălalt – celălalt – creaţii pe teren românesc
(a) cel /(a) cest + alalt alalt e lat. *ille* + *alter elalt ălalt* alalt

În limba veche (şi astăzi regional) circulau forme cu elementele componente nesudate: celui alalt, ceia alalţi, ceafa alaltă.

Prin disimilare: celălalt celălalt.
Prin sincopare: celălalt >celălalt, ălalt.

6) PRONUMELE NEHOTĂRÂT (NEDEFINIT)

Este pronumele cel mai bogat în forme. În română, şi-a creat alte forme decât cele etimologice. S-au păstrat doar: *unus*, *una*, *alterus*, *altera*, *totuşi*, *toată*.

Există forme simple şi forme compuse.

Formele’s i în p l e derivă din:

unu (*s*) *unu* + *l* unul *alter altru altu’* + *l* altul *altra* alta *altri* alţi *altrae* alte

G – D: altuia, alteia, altora *totuşi totu’* + *l* totul

Formele e o în p u’s e sunt alcătuite din:

formele simple + *pronume relative* + *diverse particule* (provenite nu din adverbe, ci din verbe)

fie e lat. *fu* (*t*) *fu* fie (fiecare, fiecine, fiece)

oare e lat. *volet* (*voleo*, *volere*) (V) *oare* oare (oarecare, oarecine,

oarece)

vă e lat. *volet voare* (monoftongare) *care* (desinenţa de infinitiv) va (careva, cineva, ceva)

atare e *eccum* + *talem* atare (pronume nehotărât invariabil)

atât e *eccum* + *tantus atânt* atât cutare e *eccum* + *tantis* niciunul e *neque* + *unus*

În sec. al XVI-lea: *nece* + *unul*; *nice* + *unul*, *neci* + *unul*, *nici* + *unul*.

În anumite graiuri – şi – se interpune între elementele componente:

orişicare, orişicine, orişice (*ori* e *oare*)

În vorbirea curentă:

— I e sincopat (orşce)

— Cineva primeşte particula şi (carevaşi, cineva şi)

— Şi apare şi în absenţa lui va (care-şi, cineşi).

Regional, careva, simţit în limba literară pronume, se poate adjectiviza: careva *lucru*, careva *om*.

7) PRONUMELE NEGATIVE

S-au pierdut formele latine *nullus* şi *Nemo* în favoarea lui *nec unus*, *neque unus*.

nimeni e lat. *Nemo*, *neminem* nimenea e *nimeni* + *a* (a: element delictic adverbial)

nimănuia e *nimănui* + *a* (formă flexionară)

nimăruia e *nimărui* + *a* (formă regională, sub influenţa lui *cărui*)

nimic e lat. *ne* (c) + *mica* „bucăţică" (în română *mica* s-a păstrat în expresiile: *pe* mică *pe ceas* „îndată" şi l-a făcut mici *şi fărâme*)

niciunul e lat. *neque* + *unus* (în sec. XVII: *nece unul*)

Pronumele negative sunt asociate cu adverbul modal de negaţie nu, formând în limba română o inovaţie: dubla negare care nu înseamnă afirmaţie: Nu vine nimeni.

8) PRONUMELE RELATIVE ŞI INTEROGATIVE

În limba latină existau forme deosebite pentru pronumele relativ, faţă de pronumele interogativ.

În latina clasică, pronumele r el a t i v era reprezentat de *qui*, *quae*, *quod* (= care, cine, ce). *Quod* s-a păstrat doar în calitate de conjuncţie (*că*) formată prin delabializare.

Pronume în te r o g a t i v era *quis*, *quid* (= cine, ce).

În română, formele pronumelor relative sunt omonime cu

interogativele.

Pronumele românesc cine este explicat ca provenind din:

a) *quĭ* + *ne ce* + *ne* cine b) *que* (*m*) *ce* + *ne* cine

G – D cui e lat. *cui*

Pronumele ce e *qui* (*s*).

În limba veche exista concurenţă între cine şi ce. În româna actuală s-au specializat:

— Cine – pentru nume de persoane

— Ce – pentru nume de obiecte.

Pronumele relativ *qualis*, *qualis*, *qualem* a dat în română următoarele forme:

Singular:

N-Ac lat. *quale* (*m*) care (rotacizarea lui l)

G – D lat. masc. *qualui cărui* + *a* căruia (a delictic)

fem. *qualaei cărei* + *a* căreia

Plural:

N – Ac lat. *quales cari* (lb. veche) care (lb. modernă)

G – D lat. *qualorum* căror

Din nevoia de a distinge numărul şi genul, în limba veche, pronumele care şi-a atras articolul, care s-a păstrat în sec. XVII-XVIII şi chiar XX (în graiuri):

sg. masc. care + le carele, carile fem. care + acarea, cariia pl. masc. care + i cari, carii fem. care + le carele, carile.

În limba română modernă s-au păstrat formele fără articol (doar regional apare forma de plural: cari, dar fără articol).

Pe lângă substantiv, pronumele relativ se adjectivează când trimite la acelaşi referent: care *om*.

La G – D se observă tendinţa de a nu-l mai flexiona pe care: *omul* care *i-am dat*, în loc de *omul* căruia *i-am dat*.

Când e adjectiv, care nu mai primeşte a delictic la G – D: *omul al* cărui *fiu*, nu *omul al* căruia *fiu*.

A e o r d u l relativelor se face prin încrucişare:

omul a cărui fiică femeia al cărei copil

— (f.) (m.) (f.) (m.)

—

Pronumele care intră în concurenţă cu ce. În limba veche avea o întrebuinţare mai frecventă ce, faţă de care:

Raportul se schimbă pe măsură ce limba se modernizează:

— Care câştigă teren şi în limba populară;

— Ce e preferat în stilul arhaizant al poeziei (se explică prin motive de prozodie).

Pronumele cu sens cantitativ:

cât – a – i – e < lat. *quantus* – *a*, *i* – *e* (contaminat cu *quotus* şi grecescul *câtă*).

Şi acesta are întrebuinţări adjectivale.

Formele considerate compuse: cel ce, cea ce, cei ce, cele ce sunt, după şcoala lingvistică clujeană, două pronume distincte. Singura formă compusă ar rămâne invariabilul ceea ce

B. FLEXIUNEA VERBALĂ

1. OBSERVAŢII GENERALE CU PRIVIRE LA FLEXIUNEA VERBALĂ

CONJUGĂRI

Gramaticile latine distingeau, în funcţie de tema prezentului, patru conjugări:

— Conj. I: cuprindea verbe cu tema m-a (*laudare*);

— Conj. a II-a – verbe cu tema în – e (*videre*);

— Conj. a III-a – verbe cu tema în consoană sau – u (*scribere*, *battuere*);

— Conj. a IV-a – verbe cu tema în – i (*audire*).

S-au păstrat foarte bine în limba română conj. I şi a IV-a, caracterizate printr-o regularitate şi o productivitate mai mare. S-au înregistrat schimbări în organizarea conjugărilor încă din latina populară (au apărut subclase flexionare noi). Astfel.

— Sub influenţa unor împrumuturi greceşti (*baptizare*, *cottizare*) se creează în latina populară o subclasă cu sufixul – izla indicativ prezent. Această clasă se transmite şi românei (*a boteza*, *a cuteza*) şi devine productivă, extinzându-se atât la verbe moştenite din latină, cât şi la verbe de alte origini;

— La conjugarea a IV-a apare subclasa verbelor cu sufixul – scla indicativ prezent; valoarea aspectuală de incoativ a sufixului latin se pierde;

— La conjugarea a IV-a apare un tip flexionar nou, reprezentat de verbele cu infinitivul în –! (re); este o creaţie a românei, explicabilă prin criterii fonetice;

— Au loc schimbări de conjugare încă din latina populară; de obicei verbele de conj. a II-a migrează spre conj. a III-a;

— Se produc schimburi şi între alte conjugări, dar în număr mai mic.

DIATEZELE

Încă din latina populară se conturează două direcţii principale de reorganizare a sistemului diatezelor:

1) punerea de acord a conţinutului formelor cu expresia lor gramaticală;

2) unificarea structurii formelor care aparţin aceleiaşi diateze.

Cea mai instabilă şi mai neunitară a fost diateza p a’s i vă.

Formele de pasiv puteau exprima, pe lângă valoarea pasivă specifică, şi valoarea de activ (la verbele deponente şi semideponente[16]). Deci era o singură formă, dar cu două înţelesuri gramaticale.

În latina populară, verbele care aveau formă de pasiv, dar semnificaţie de activ, capătă treptat forma verbelor active.

lat. el. *mirari* lat. pop. *mirare* (conj. I) (*a mira*)

ordin ordire (*a urzi*)

mori morire (*a muri*)

nasci nascere (*a naşte*)

pati patire (*a păţi*)

În latina clasică pasivul avea şi forme sintetice, dar şi analitice. Treptat, formele sintetice sunt înlocuite cu forme analitice: auxiliar + participiu. Auxiliarul indică modul şi timpul întregii construcţii. Se ajunge la o concordanţă între structura şi conţinutul transmis de expresie.

Un alt aspect important al reorganizării sistemului diatezelor în latină l-a constituit constituirea r e f l e x i v u lui ca diateză independentă. Reflexivul cu pronumele în acuzativ era folosit încă în latina clasică. În plus, numeroase verbe deponenţiale, mai ales verbe de mişcare, au ca echivalente verbe reflexive:

---

[16] În gramatica latină, reprezintă o clasă de verbe caracterizată prin prezenţa mărcilor flexionare ale diatezei pasive, care exprimă însă semnificaţii active. Erau deponente verbele care au abandonat (deponere = a abandona) formele unei diateze în favoarea celeilalte.

moveor – me moveo.

Dispariţia flexiunii deponenţiale se face în aceste cazuri în favoarea reflexivului.

Pe lângă reflexivul cu pronumele în acuzativ, în latina populară se înregistrează şi construcţii cu pronumele în dativ. Ambele tipuri au fost transmise şi românei, care a îmbogăţit această diateză, mai ales ca urmare a exercitării influenţei slave. După model slav se creează în română forme reflexive pentru verbe atestate în latină ca active:

a se ruga – lat. *rogare* a se mira – lat. el. *mirari* – lat. pop. *mirare* a se teme – lat. el. *timēre* – lat. pop. *timĕre*

La acestea se adaugă verbe reflexive împrumutate din slavă: a se căi, a se griji.

TRANZITIVITATE

O serie de verbe tranzitive din latină îşi păstrează această caracteristică şi în limbile romanice, deci şi în română:

— Verbele referitoare la simţuri: *a vedea*, *a auzi*, *a simţi*;

— Verbele cu sensul „a înţelege”;

— Verbele care înseamnă „a da, a lua, a căuta, a trimite”;

— Verbele care înseamnă „a spune, a povesti”;

— Verbele de voinţă: *a vrea*.

Unor verbe tranzitive în latină le corespund în română verbe intranzitive, verbe care nu pot accepta complement direct: *timere* (a se teme), *vereri* (a se feri), *cavere*, *fugere* (a fugi de ceva), *effugere*, *sitire* (a fi însetat de ceva).

Pentru alte verbe e posibilă atât construcţia tranzitivă, cât şi cea intranzitivă:

— Mă *mir*ă ceva (tranzitiv);

— *Mă mir* de ceva (intranzitiv).

Pentru alte verbe (*ridere*) construcţia tranzitivă este specifică limbajului familiar (*te râde lumea*).

Se înregistrează însă şi procesul invers: verbe intranzitive la origine devin tranzitive: *doleo ab oculis – mă dor ochii* (verbe care exprimă o stare fizică sau sufletească.).

În textele vechi româneşti, sub influenţa limbii slave, se înregistrează:

— Folosirea absolută a unor verbe tranzitive ca: *a îmbrăca*, *a îmblânzi*, *a scula*, *a răpi*, *a descoperi*, *a dezlega*, *a mustra*, *a feri*, pentru

care în limba actuală e obligatorie prezenţa complementului direct;

— Frecvenţa ridicată a complementului intern: *va fi viatŭ… viaţa*;

— Înmulţirea construcţiilor cu complement direct dublu: A ce a's t a *poftesc* pe d u în ne a t a; *şi* l – *au trecut* D u n-a r e a;

— Însoţirea verbelor tranzitive din construcţiile traduse de determinanţi în dativ: *mănţiră* lui (sub influenţa originalelor slave).

MODURI

Limba română a moştenit din latină toate cele trei moduri personale: în d i e a t i v u l, i în pe r a t i v u l, e o n u ne t i v u l. Conjunctivul suferă modificări, specializându-se ca mod al subordonării.

Valorile de condiţional-optativ erau exprimate în latina clasică prin forme ale conjunctivului (mai ales imperfect şi mai mult ca perfect). În latina populară se constată tendinţa de a exprima prin mijloace specifice valorile de condiţional-optativ. În limbile romanice se creează un mod e o n d ition al – o p t a t i v independent.

Dintre modurile nepersonale s-au păstrat: m şi n i t i v u l, g e nu n zi u l şi p ar t i e i p i u l. S u p şi nu l este o inovaţie a dacoromânei, posterioară epocii române comune.

ASPECT, TIMPURI

În latina clasică timpurile erau organizate în funcţie de distincţia de aspect.:

— *Infectum* – exprima acţiuni nedesăvârşite;

— *Perfectum* – exprima acţiuni desăvârşite.

La indicativ, fiecare aspect cunoştea forme distincte pentru prezent, trecut şi viitor. La conjunctiv erau forme distincte pentru prezent şi trecut.

Principalele caracteristici ale evoluţiei sistemului latin al formelor temporale sunt:

a) pierderea importanţei distincţiei aspectuale;

b) confuzia unor paradigme temporale sau a unor forme paradigmatice;

c) transferul unor paradigme temporale de la un mod la altul;

d) extinderea sistemului formaţiilor perifrastice.

Schimbările se datoresc şi modificărilor fonetice, care duc la confuzia unor forme temporale.

Româna a pierdut categoria gramaticală a aspectului. Sub influenţa slavă s-a introdus posibilitatea exprimării valorilor aspectuale prin prefixare (vezi: *a ponegri*, *a preface*, *a răsfira*, *a zăuita*). Procedeul n-a devenit productiv în română, formele cu prefixe din textele traduse reproducând de fapt formele slave. În graiurile din Banat se exprimă valorile aspectuale prin prefixele depro –, ză sub influenţa limbii sârbo-croate: *am dofăcut* (exprimă perfectivul), *s-o produs*, *s-o profăcut* (exprimă repetarea acţiunii). Asemenea forme apar şi în nord-vestul Olteniei.

În dialectul istroromân, datorită influenţei croate, perfectivul e destul de bine reprezentat: *misli* = a gândi *domisli* = a-şi aduce aminte *predomisli* = a se răzgândi.

O caracteristică a limbilor romanice cu privire la redarea valorilor aspectuale o reprezintă:

— Renunţarea la anumite timpuri pentru că în latină exprimau destul de slab nedeterminarea în timp;

— Apariţia formelor perifrastice (analitice):

— Pentru indicativ:

— Perfectul compus – format din *habere* + participiul perfect pasiv (exprima o valoare trecută, dar nedeterminată în timp);

— Viitorul I – format din *velle* + infinitivul verbului de conjugat;

— Viitorul II – creaţie relativ târzie a dacoromânei;

— Condiţionalul – prezent – creaţie, probabil, posterioară românei comune;

— Perfect – creaţie recentă a dacoromânei;

— Conjunctivul – prezent – s-a păstrat cu aceeaşi valoare numai pers. a III-a singular şi plural;

— Perfect – creaţie recentă a dacoromânei;

— Formele de imperfect şi perfect s-au confundat şi au dat naştere unei forme sintetice de condiţional prezentă în vechea daco-română;

— Formele de mai mult ca perfect au trecut ca forme de mai mult ca perfect în paradigma indicativului;

— Imperativul – prezent – s-a conservat în română şi celelalte limbi romanice;

— Viitor s-a pierdut pentru că în latină se folosea numai în anumite stiluri (limbajul juridico-administrativ, deci nu apărea în

latina vorbită);

— Prohibitiv (negativ) – s-a păstrat cu formele constituite din *non* + infinitiv, apărute în latina populară;

Dintre formele temporale ale modurilor nepersonale, româna a conservat numai:

— Infinitivul prezent activ şi

— Participiul perfect pasiv.

PERSOANA

Flexiunea după persoană se realizează complet la indicativ, conjunctiv şi condiţional-optativ. La imperativ există numai forme pentru persoana a II-a singular şi plural, situaţie moştenită din latină.

Persoana şi numărul se exprimă printr-un morfem unic.

Caracteristici în exprimarea categoriei persoanei:

— Există cazuri de o în o n i în i e a morfemelor:

— Indicativ şi conjunctiv prezent, pers. I şi a II-a sg. şi pl.:

(eu) *merg – să merg* (desinenţa Ø)

(noi) *mergem – să mergem*

(tu) *mergi – să mergi* (desinenţa i)

(voi) *mergeţi – să mergeţi*

— Indicativ imperfect şi mai mult ca perfect, pers. I sg., pl., a II-a pl., a III-a sg.

— Formele de pers. a III-a ale anumitor verbe (mai ales ale verbelor care exprimă fenomene ale naturii) sunt folosite în română, ca şi în latină, pentru exprimarea impersonalului:

lat. *pluit* – rom. *plouă ning cu*) *it – ninge tonat – tună fulget – fulgeră*

— Anumite forme de persoană ale verbelor servesc la exprimarea subiectului nedeterminat:

— Forme existente şi în latină: pers. a II-a sg. (*Dacă dai, n-ai*), I şi a III-a pl.

— Forme existente în plus faţă de latină: pers. a III-a sg. (Scrie *în ziare*);

— Forme de reflexiv, în locul pasivului din latină: *Aşa ceva nu se face*.

2. VERBELE AUXILIARE

Limba română are trei verbe auxiliare de origine latină, care contribuie la formarea unor timpuri, moduri şi a diatezei pasive.

Aceste verbe – *a fi*, *a avea*, *a vrea* – cunosc şi valori predicative. Unele forme de auxiliar diferă de cele de predicativ.

— (noi) avem – predicativ: (noi) am *cântat* – auxiliar

— (voi) aveţi – predicativ (voi) aţi *venit* – auxiliar.

3. MODURILE PERSONALE

Formele româneşti păstrează, în general, formele latineşti, cu unele modificări în sensul dispariţiei diferenţelor dintre conjugări. Cel mai bine s-a păstrat conjugarea a IV-a, după care s-au refăcut adeseori formele celorlalte conjugări.

1) MODUL INDICATIV

Prezentul latin

I ÎI III IV

láudo taceo duco audio auz aud láudas taces duces audis láudat tacet ducet audit laudámus tacemus ducemus audimus laudátis tacetis duceţis auditis láudant tacent ducent audiunt

Există numeroase verbe de conj. II, III, IV carte au o finală de tipul – e o – io. Ele suferă fenomenul iotacizării (consoanele finale din rădăcina verbului – d, t, n, l, r – se modifică sub acţiunea iotului – e, i – următor):

audio – auz; *video* – văz; *salio* – săi; *venio* – viu; *excoteo* – scoţ.

Formele iotacizate s-au generalizat în limba veche, apoi au fost eliminate din nordul ţării şi s-au păstrat ca forme dialectale în sudul ţării.

La formele iotacizate etimologice se adaugă forme iotacizate neetimologice:

credo – crez; *expono* – spui.

A. L o în b ar d crede că sursa verbelor iotacizate e latina populară, în care *credo* ar fi existat sub forma *credio*.

În dialectele sud-dunărene nu există verbe iotacizate, deci iotacizarea e o inovaţie independentă în cele patru dialecte.

E v o l u ţi-a f o r în el o r v e r b al e:

Prezentul:

S în g u l ar:

pers. I – *laudo laud taceo taco tac* (vocala e în hiat Ø)

duco duc audio auz (i alterează pe d z, dar se reface pe teren românesc)

pers. a II-a: *lauda* (*s*) *laudă lauzi* (i se explică etimologic doar la

conj. a IV-a)

tace (*s*) *tace taci duce* (*s*) *duce duci audi* (*s*) *audzi auzi* (i se propagă la toate celelalte conjugări prin analogie)

pers. a III-a: *lauda* (*t*) *laudă tace* (*t*) *tace duce* (*t*) *duce audi* (*t*) *aude*

P l u r al:

pers. I: *laudámu* (*s*) *lăudăm* (influenţă analogică – a de la pers. a III-a sg.)

tacemus tăcem cu) (e e identic cu pers. a III-a)

ducemus ducem cu)

audimus audzim cu) *auzim* (căderea lui u final, după sec. XVI)

pers. a II-a: *laudáti* (*s*) *lăudaţi* (i de la pers. a II-a, conj. a IV-a se generalizează şi la pers. a II-a pl. prin analogie şi alterează pe: tis şi)

tacetis tăceţi duceţis duceţi auditis auziţi pers. a III-a: *laudant laudă tacent tacunt tac ducent ducu* (*ni*) *duc aud* (*i*) *unt audunt aud* (iotacizarea se realizează la pers. I sg. nu la a III-a pl.).

Imperfectul

Formele de imperfect ale limbii române vechi erau mult mai apropiate de formele latine decât formele românei moderne. Româna modernă e inovatoare în privinţa desinenţelor personale şi a poziţiei accentului.

În latină existau la pers. I sg. mai multe desinenţe: – abam (conj. I); – ebam (conj. a II-a); – ebam (conj. a III-a); – iebam şi – ibam (conj. a IV-a).

Tipul în – iebam putea apărea şi la conj. a III-a, în cazul verbelor ca *facio*, *facere*:

lat.cl. *faciebam* – lat. pop. *facebam*.

În limba română veche – conj. I: – am

II, III: – eám

IV: – iiam – îiam

În româna modernă – conj. I: – am

II, III: – eám

IV: – eám / – am (după modelul conj. a II-a şi a III-a) (se ajunge la o simplificare a flexiunii şi la o regularizare).

Caracteristic paradigmelor româneşti este reducerea sufixului specific latin de imperfect – ba – la a –, prin dispariţia lui – bintervocalic.

lat.: *cantábam cantabámus* rom.: *cântám cântám cantábas cantabátis cântái cântaţi cantábat cantábant cântá cântáu*

Cei doi a îşi restrâng corpul fonetic la unul singur.

Perfectul simplu

Limba română veche conservă mai bine formele sintetice ale perfectului latin.

S-au păstrat în limba veche: a) şi perfecte slabe (cu accentul în afara radicalului, pe desinenţă), şi b) perfecte tari (cu accentul pe radical).

a) P e r f e e t ele's la b e se înregistrează în special pentru verbele de conj. I şi a IV-a, în a (V) i şi i (V) i):

clamavi chemai; *cântări cântai* (conj. I)

audivi auzii; *dormivi dormii* (conj. a IV-a)

— Perfectele – tari în latină, dar slabe în română – de conj. a II-a şi a III-a în – úi:

dólui durúi (conj. a II-a)

plácui plăcúi; *potui*> *putúi*; *báttui bătui* (conj. a III-a).

Categoria de perfecte slabe în – *ui* este foarte mare. Din 15 verbe de la conj. a II-a, 14 sunt în – *ui*, iar la conj. a III-a, 27 din 95. La acestea se adaugă alte perfecte slabe în – *am* – *ivi* – *ovi*:

lat. el. *cecidi* – rom. *căzui cognovi cunoscui începi începui perdidi pierdui*

Pentru a explica numărul mare de perfecte slabe, mai ales cele în – i, şi formele similare din alte limbi romanice, alţi cercetători consideră că ar fi trebuit să se realizeze în latina populară o remodelare a perfectului din latina clasică. Inscripţiile furnizează forme de perfect nespecifice latinei clasice: *fecuit* (pentru *fecit*), *regult*, *convertuit*.

Alte forme au fost reconstituite prin analogie:

cadui – căzui

credui – crezui

stetui – stătui b) P e r f e e t ele t ar i din latină, terminate în – şi – xi, s-au conservat în româna veche, la verbele de conj. a III-a. Sunt verbele *sigmatice*[17] terminate în – şi cu).

---

[17] Se numesc sigmatice (sigma - denumirea grecească a literei s) verbele de conjugarea a III-a cu forma de perfect simplu (şi, eventual, de participiu) terminată

lat. *scripsi* – rom. veche *scris cu*)

arşi are cu)

adduxi aduş cu)

duxi duş cu)

Formele de perfect tari apar la toate persoanele, cu excepţia persoanei a II-a singular:

I. *zişu*) *zísem púş cu*) *púsem*

II. *zisépi* (nu e perf. tare) *zíset puséşi púset*

III. *zíse zíseră púse púseră*

Numărul perfectelor tari în – şi cu) este destul de mare în limba română veche. Unele dintre ele reproduc perfectele sigmatice latine. Multe însă sunt rezultatul unor modificări analogice după perfecte sau participii sigmatice:

occisit (nu *occisui*) *uciş*;

posii pus

Alături de formele în – şi cu), limba veche românească cunoaşte la conj. a III-a şi alte tipuri care derivă din perfectele tari latineşti în

— I:

lat. *faci* rom. *faci cu*)

veni ven (*r*) *în dedi dediu steti stetiu* (*dediu* şi *stetiu* sunt singurele forme reduplicate**18** care s-au păstrat).

Unele verbe (*a face*, *a veni*) aveau în româna veche şi forme tari, şi forme slabe:

féciu – făcúi fécem – făcúm féceşi – făcúşi fécet – făcút féce – făcú féceră – făcúră

Perfectele tari curente în limba veche se transformă ulterior în slabe, astfel că la perfectele slabe în – ai – îi – ui, s-au adăugat cele în – sei (formate în română din vechile perfecte tari în – şu). Ele conservă însă accentul pe radical la pers. a III-a sg. şi la toate formele pluralului:

arséi árserăm aduséi adúserăm arséşi árserăţi aduséşi adúserăţi árse árseră adúse adúseră

în -s. Există: a) verbe sigmatice c o m p l e t e (cu perfectul simplu şi participiul în -s: dusei - dus); b) verbe sigmatice i n c o m p l e t e (cu perfectul simplu în -s şi cu participiul în -t: fripsei - fript). Se numesc asigmatice verbele de conj. a III-a care îşi formează perfectul simplu / participiul cu alt sufix decât -s: a cere - cerut.

18 Reduplicarea denumeşte un tip de flexiune realizată prin dublarea unei silabe.

D e's în e n ţ ele pe r f e e tu lui's i în p l u

Între româna veche şi româna modernă există diferenţe. Cele mai importante privesc pers. I şi a II-a pl., care înregistrează în limba veche următoarele forme:

I pl. *cântăm cu*) *tăcum cu*) *mersem cu*) *auzim cu*)

II. pl. *cântat cu*) *tăcut cu*) *merset cu*) *auzit cu*).

Unele dintre desinenţe se pot explica din formele latine corespunzătoare, pentru altele e foarte greu de realizat legătura.

Perfectele slabe româneşti în – ai – îi trimit la paradigmele latine ale verbelor de conj. I şi a IV-a, paradigme fără – vatestate în inscripţii şi confirmate de limbile romanice:

lat. el. *cântări* – lat. pop. I. *cantai cantamu* (*s*)

II. *cantasti cantasti* (*s*)

III. *cantai* (*t*) *cantarun* (*t*)

cantau (*t*)

canta (*t*)

E v o l u ţi-a f o r în el o r

Singular

P e r s-o a n-a I:

cantai e formă etimologică. A dat *cântai* (hiatul latin a devenit diftong).

La conj. ÎI şi III, *avui* şi *bătui* se explică prin formele corespunzătoare din latină, dar cu schimbare de accent, realizată prin analogie cu participiul.:

hábui avúi báttui bătui.

P e r s-o a n-a a II-a:

cantasti cântaşi.

S-au dat două explicaţii:

a) – prin analogie (cu *ustia uşă*) – i alterează pe – s >şi

— Prin fonetică sintactică:

cântaşti tu cântaşi (-l din *tu* disimilează pe – tăin *cântaşti*);

b) – ar fi provenit din mai mult ca perfectul indicativului.

P e r s-o a n-a a III-a (cu desinenţa „zero") şi pe r s-o a n-a I pl. (cu desin. – m):

— La verbele de conj. II, III, IV, apare sufixul caracteristic perfectului: – u – e – i (a).

III sg. lat. *habuit* – rom. *avu* I pl. *acum mersi* (*t*) – *merse mersem*

audi (*t*) – *auzi auzim*

— Pentru conj. I: *cantáit cântă*;

Pentru a explica formele, apelăm la pers. I pl. a limbii vechi, care se termina în – am. Pentru respectarea paralelismului existent la conj. II, III, IV între pers. III sg. şi I pl., unde apare aceeaşi vocală la sg. şi la pl. – a se modelează după – a de la pers. I.

Plural:

P e r s-o a n-a I:

Pentru conj. II, III, IV, formele se explică prin formele corespunzătoare ale latinei populare: *duximus dusem*.

Pentru conj. I (a): *cântăm* – *a* se explică prin analogia cu pers. a III-a de la indicativ prezent: *cantamus cântăm*.

Persoana a III-a e etimologică:

canta (V) *crunt cantarunt cântáru cântară* + Ø

ni Ø

Formele cu – ră de la pers. I şi a II-a pl. au apărut întâi la conj. I şi a IV-a, extinzându-se apoi şi la celelalte.

Perfectul compus

În latina clasică nu exista un perfect compus. Este o inovaţie a latinei populare, menţinută şi generalizată în limbile romanice.

Perfectul compus a apărut după sec. al IV-lea şi este format din prezentul auxiliarului *a avea* (lat. *habere*) şi participiul verbului de conjugat.

După combinaţia *habeo librum scriptum* = *am o carte scrisă*, s-a generalizat forma *am scris o carte*.

În limba veche, alături de perfectul compus cu auxiliarul *a avea* (*am cântat*) existau şi forme din perfectul simplu (uneori perfectul compus) al verbului *a fi* şi gerunziul verbului de conjugat (*fu ducându-se*; *aţi fost îmblând*, *fu venit*).

Tendinţa de exprimare perifrastică s-a generalizat în latina populară, fiind mai expresivă şi mai comodă. Perifrazele au dus la o simplificare a exprimării.

Perfectul compus a dobândit o poziţie foarte solidă în limba română, atât în limba literară, cât şi în graiuri. Are o utilizare generală, în timp ce perfectul simplu se foloseşte pe mai puţin de jumătate din teritoriul ţării. Explicaţia trebuie căutată în structura relativ neregulată şi complicată a perfectului simplu. Perfectul compus însă

are o structură simplă şi regulată, alcătuită dintr-un element comun – auxiliarul – şi un element caracteristic – o formă unică a participiului verbului de conjugat.

Mai mult ca perfectul

Mai mult ca perfectul indicativului românesc îşi are originea în mai mult ca perfectul conjunctivului latin:

canta (*vi*) *sse* (*m*) *cântase* + în *cântasem* (a este morfem al perfectului; în derivă din I pl., prin analogie)

canta (*vi*) *sses cântase* + *şi* (analogie – şi de la perf. simplu apare şi la m.m.c.p.)

canta (*vi*) *sset cântase* (formă etimologică)

canta (*vi*) *ssemus cântaserăm canta* (*vi*) *ssetis cântaserăţi canta* (*vi*) *ssent cântase* + *ră* (ră apare, mai întâi la pers. III pl. din tendinţa de a marca mai puternic pluralul; apoi se generalizează şi la pers. I. II).

Viitorul

Viitorul de la indicativul latin avea forme sintetice. Datorită formelor analogice au dispărut desinenţele şi au apărut formele analitice.

lat. *velle volere*

(IV) (II)

Viitorul în latină se forma din auxiliarul *volere* + infinitivul verbului de conjugat.

Dacoromâna a venit cu inovaţii în privinţa viitorului. S-au stabilit trei tipuri distincte de viitor, fiecare cu variante morfologice şi fonetice:

1. *a vrea* + infinitivul sau conjunctivul;
2. *a avea* + infinitivul cu prepoziţie sau conjunctivul;
3. *a fi* + gerunziul.

Circulaţia şi răspândirea în timp a acestor forme sunt diferite, unele păstrându-se până în limba contemporană, în limba literară sau numai regional, altele dispărând sau suferind modificări semantice.

După structura morfologică a elementelor componente, seriile de viitor se pot grupa în:

1. auxiliar + infinitiv:

a) a vrea + infinitivul: *voi cânta*

— Este varianta literară, păstrată din româna comună, continuând construcţia latină *voleo* + infinitivul;

— Este înregistrat în toate graiurile, cu variante fonetice:

(eu) *oi cânta*

(tu) îi *ei*, *i*, *ai*, *ăi*, *vi*, *vei cânta*

(el) *a*, *o cânta*

(noi) *om cânta*

(voi) *îți*, *ăț* (*i*), *eți*, *îți* „*voț*, *viț cânta*

(ei) *or cânta* b) a avea + infinitivul: *am a cânta* (în graiurile moldovene)

2. auxiliar + conjunctiv:

a) a vrea + conjunctivul: *voi să cânt* (limbaj regional)

b) a avea + conjunctivul: *am să cânt* (limba populară, l. vorbită)

— Formele cu auxiliarul variabil (*am să cânt*, *ai să cânți*, *are să cânte*) sunt utilizate în exprimarea literară;

— Formele cu auxiliarul invariabil (*o să cânt*, *o să cânți*) se folosesc în exprimarea populară;

3. auxiliar + gerunziu:

voi fi cântând (apare în textele sec. al XIV-lea, dar dispare timpuriu ca valoare temporală, se păstrează cu valoare modală – prezumtiv).

Viitorul anterior (viitorul al II-lea)

Viitorul anterior latin nu s-a păstrat. Viitorul anterior actual s-a realizat pe teren românesc în totalitate. Este o construcţie perifrastică formată din viitorul verbului a fi + participiul invariabil al verbului de conjugat: *voi fi cântat*, *vei fi cântat*.

Ca timp de relaţie, viitorul anterior presupune prezenţa unui reper temporal de viitor. El poate fi corelat cu viitorul I, dar şi cu prezentul indicativ, conjunctiv sau condiţional. În absenţa termenului corelativ de viitor, gruparea *voi fi* + *participiu* încetează de a mai avea valoare temporală şi devine formă de trecut prezumtiv.

2) MODUL CONJUNCTIV

În latină existau patru timpuri ale conjunctivului, care au suferit modificări numeroase:

— Conjunctivul mai mult ca perfect a trecut la indicativ;

— Perfectul, confundat cu imperfectul şi cu viitorul anterior, a devenit, dialectal, condiţional prezent;

— Prezentul s-a transmis parţial.

a) Prezentul

De la prezentul conjunctivului latin, româna a păstrat numai formele de pers. a III-a sg. şi pl., la care a adăugat conjuncţia să le *se* e lat. *sĭ*:

cantet (el) (să-l *cânte*; *tăceat tacă*; *dormeat doarmă cantent* (ei) (să-l *cânte*

Desinenţele specifice (-e: *cânte*; – a: *tacă*) sunt etimologice.

Celelalte persoane sunt luate de la indicativul prezent, la care s-a adăugat conjuncţia să (aşadar, în română, conjunctivul este analitic):

(eu) *să cânt* (noi) *să cântăm*

(tu) *să cânţi* (voi) *să cântaţi*

(el) *să cânte* (ei) *să cânte*

La persoana a III-a, la care formele sunt diferite de ale prezentului, conjunctivul poate fi folosit şi fără să: *trăiască*, *bată*-l norocul, *ducă-se*, *facă* (la verbe vechi, mai ales în urări, imprecaţii).

b) Perfectul

Conjunctivul perfect nu continuă pe cel latinesc, ci s-a format pe teritoriul limbii române din:

— Conjunctivul prezent al verbului a fi + participiul invariabil al verbului de conjugat

(eu) *să fi cântat*

(tu) *să fi cântat*…

Toate persoanele sunt identice formal.

3) CONDIŢIONALUL

Condiţionalul reprezintă o creaţie romanică. În latină, valorile de condiţional erau exprimate prin imperfectul sau mai mult ca perfectul conjunctivului.

a) Prezentul

În româna veche erau două variante de condiţional prezent: una sintetică şi una perifrastică.

Forma’s în te t i că s-a păstrat numai în dialectele aromân şi istroromân.

(eu) *cântare* (noi) *cântarem cântări cântaret cântare cântare*

Româna modernă a păstrat numai varianta pe r i f r a’s t i – că, cu acelaşi aspect ca în româna veche.

Este formată din:

— Auxiliarele *a vrea* şi *a avea* + infinitivul verbului de conjugat.

Verbul *a vrea* apare la persoana I, *a avea* la celelalte persoane.

Când auxiliarul este plasat după infinitiv, infinitivul are forma lungă: *cântare-ar*.

Limbile romanice occidentale şi-au format condiţionalul prin eroziunea verbului *habere* la imperfect:

— Fr. *chanterait*, sp. *cantaria*, it. *cantarebbe* rezultă din *cantare + habebat* (imperfectul indicativului).

b) Perfectul

Ca şi prezentul, condiţionalul perfect este a n atât i e şi s-a format tot pe teren românesc.

În limba veche formele erau multiple:

— Auxiliarul + gerunziul: *ară fi ştiind*

— *A voi* la imperfect + infinitivul: *vream cânta*

— *A voi* la perfect compus + infinitivul: *am vrut cânta*.

În româna modernă are structura:

— Condiţionalul prezent al auxiliarului a fi + participiul invariabil al verbului de conjugat: (eu) *aş fi cântat*

(tu) *ai fi cântat*.

4) IMPERATIVUL

În latină, imperativul avea două timpuri: prezent şi viitor. Imperativul viitor apărea în texte de legi şi ulterior s-a pierdut. Limbile romanice au moştenit numai imperativul prezent.

Imperativul are forme afirmative şi negative pentru persoana a II-a singular şi plural.

a) Afirmativ

Formele de a în g u l ar au fost moştenite:

conj. I: lat *canta* rom. *cântă*

Îi *tene ţine*

III: *bate bate*

IV: *audi auzi*

Verbele de conj. a IV-a au, pe lângă – i etimologic (*auzi*), şi desinenţa nou-creată – e (*citeşte*).

Astfel apare omonimia cu indicativul, prezent, pers. a III-a:

Imperativ: *citeşte* (tu) – indicativ (el) *citeşte*.

Prezintă omonimie cu indicativul prezent, pers. a III-a, şi verbele de conj. I şi a III-a:

Imperativ: *cântă* (tu) – indicativ: (el) *cântă scrie* (tu) (el) *scrie*.

La conj. a II-a şi a III-a se observă o trecere de la – e la – i: *taci*, *vezi*, *mergi*.

La conj. a II-a, a III-a şi a IV-a se observă tendinţa de reorganizare a imperativului pe două tipuri: cu – i la intranzitive şi cu – e la tranzitive (A l. G r au r).

Se păstrează forme de imperativ monosilabic din latină:

clic zi dat dă duc du stat stă / stăi / stai (s-a orientat după bulgarul *stoi*)

fac fă

Formele de p l u r al au fost create pe teren românesc:

cântaţi, *ţineţi*, *bateţi*, *auziţi*.

La verbele pronominale se întâlnesc în unele graiuri dacoromâne forme duble ca:

duceţi-vă / duce-vă-ţi sau chiar *duceţi-vă-ţi* (-ţi final reia desinenţa).

Imperativul ne g a t i v singular are două forme de realizare:

a) din nu + imperativul prezent: *nu face*, *nu du*, *nu zi* (forme populare);

b) din nu + infinitivul verbului: *nu face*, *nu duce*, *nu zice* (forme literare, care continuă formele latine).

Pluralul a fost explicat ca provenind fie din conjunctiv (*să nu ziceţi*), fie din imperfectul conjunctivului latin (*non diceretis nu zicereţi* în româna veche, formă în care recunoaştem infinitivul lung).

4. MODURILE NEPERSONALE

1) MODUL INFINITIV

a) Prezentul

Româna e singura limbă romanică în care apar două forme de infinitiv prezent: lungă (*cântare*) şi scurtă (*cânta*).

Forma lungă e moştenită din latină, unde infinitivul avea şi valoare verbală, şi valoare nominală.

Crearea infinitivului scurt a fost explicată fie prin influenţa unor modele străine (slave), fie prin acţiunea unor factori interni. J. B y e k consideră că scurtarea infinitivului lung se explică prin tendinţa de diferenţiere a celor două valori ale infinitivului – verbală şi nominală. Sufixul – are al verbelor de conj. I era identic cu sufixul nominal – are (*căldare*). Sufixul – are a devenit productiv, fiind folosit şi la derivarea unor nume de acţiune de la teme care nu aparţineau conjugării I

(*născare*, *vânzare*, *crezare*). Interpretarea formelor în – are ca nume a determinat crearea unei noi mărci a infinitivului. Astfel, vocala caracteristică (-a – i pentru conj. I, IV) a primit rolul de marcă a infinitivului prezent. Pentru celelalte două conjugări a intervenit analogia. După modelul *cantare cânta*, *fugire fugi*, se creează de la *vedeare vedea*, *zicere zice*. Fenomenul s-a produs înaintea monoftongării lui *ea* în *e*.

b) Perfectul

Infinitivul perfect latin nu s-a păstrat. Infinitivul românesc e perifrastic şi e format din: infinitivul prezent al auxiliarului a fi + participiul verbului de conjugat: *a fi cântat*.

Pentru infinitiv e specifică folosirea prepoziţiilor.

2) MODUL GERUNZIU

În latina clasică gerunziul era substantiv verbal. În latina târzie i se atenuează valoarea nominală. Forma de ablativ funcţiona ca determinant de tip verbal. Această formă – care a preluat şi funcţiile participiului prezent, ca determinant de tip adjectival – s-a transmis limbilor romanice.

Latina avea două forme de gerunziu: activă (gerunziu) şi pasivă (gerundiv). S-a păstrat numai forma activă.

Formele româneşti de gerunziu au structura: radical + sufix (-and, moştenit şi – ind, format prin acomodare): *cântând*, *auzind*.

În limba veche gerunziul primea particula întăritoare

— Re (*neputându-re*), întâlnită şi la unele adverbe (*altminterea*, *aiurea*).

3) MODUL PARTICIPIU

S-a păstrat doar participiul perfect pasiv, care continuă forma latină.

Utilizat ca formă verbală independentă, participiul romanic şi-a păstrat sensul de adjectiv verbal din latină.

În latină existau două feluri de participiu:

a) slabe (în – atus – itus, cu accentul pe sufix): *laudare laudátus*;

audire audítus b) tari (în – itus – ctus, cu accent pe radical): *habui hábitus dixi dictus faci fáctus* a) P ar t i e i p i i l e's la b e latine

(caracteristice verbelor regulate):

S t nu e tu r a:

radical + sufix temporal de perfect + sufixul participiului +

desinenţe nominale (conj. I – á, ÎI – é, III – ú, IV – í) (-l pentru toate conj.) (-us – a – um)

(*cantátus*, *audítus*, *implétus*, *battútus*).

La verbele de conj. a III-a se produce o modificare de sufix temporal:

— Apare sufixul – ú în loc de – e: *implétus implútus împlút cu*).

b) P ar t i e i p i i l e t ar i

S t nu e tu r a (pentru conj. a III-a şi a II-a)

radical face.) + sufix participial + desinenţe nominale

(*ársus*, *cóctus*, *hábitus*) (-s – – l – – it) (-us – a – aum)

În româna comună se menţin unele participii tari cu sufixul în – s – t:

arsus arsu; *risus râsu*; *coctus coptu*; *frictus friptu*.

Se manifestă şi în sistemul participiului tendinţa de simplificare şi sistematizare a formelor, în sensul refacerii unor forme de participiu după modelul formelor mai frecvente.

La verbele de conj. I se extinde forma în – átus (în defavoarea celei în – tuş – ĭtus):

frictus fricátus frecát crépitus crepatus crăpat; *sónitus sonátus sunat*

La conj. a IV-a se extinde forma în – ítus:

saltus salítus sărit sensus >sentitus simţit

La conj. a II-a şi a III-a:

— Se extind participiile slabe în – ĭtus în defavoarea celor tari în útus (< – étus):

bíbitus >bibútus băut vénditus vendútus vândut

Alte participii tari provin din participii refăcute prin analogie cu alte verbe:

sparsus spars rom. *spart fixus fis înfipt* (+ alte verbe: *fierbe*, *frige*, *coace*, *rupe*).

Participiile sigmatice din română sunt:

— În parte etimologice: *arsus ars*; *mersus mers*.

— În parte analogice: *ductus dus*; *allectus ales* (+ alte verbe: *stinge*, *înţelege*, *plânge*).

În aromână participiile nu se termină în consoană, ci în vocala – a, care nu e semn al femininului: *bătută*, *cântată* (a fost cântată – m.m.c.p.).

În româna contemporană există:

a) participii slabe în: – at (*cântat*, *plecat*)

— It (*auzit*)

— Ut (*bătut*, *cusut*, *şezut*)

b) participii slabe în: – s: (*ars*, *dus*)

— T: (*spart*, *rupt*, *copt*)

4) MODUL SUPIN

În latină supinul era un substantiv verbal şi avea forme specifice:

doc-t-um fos-t-um imita-t-um lect-um

Din sec. al III-lea e.n., supinul dispare din uzul general fiind înlocuit de infinitiv şi participiu.

Dintre toate limbile romanice, numai în dialectul dacoromân se recunoaşte o formă de supin. În dialectele româneşti sud-dunărene valoarea corespunzătoare supinului dacoromân e exprimată prin infinitiv lung.

Părerile cercetătorilor în legătură cu supinul sunt diverse.

a) Unii consideră că este moştenit din latină. Aduc drept argumente:

— Corespondenţa formală dintre supinul românesc şi cel latin:

lat. *venatum* – rom. (de) *vâna*

— (parţial) corespondenţa semantică: în ambele limbi supinul are funcţia substantivală de denumire a acţiunii: *apă* de b a u t, *plec* la scă l d a t.

Ei leagă prezenţa prepoziţiei în structura supinului de procesul general al trecerii de la sincretism la analitism. Prepoziţia cel mai frecvent utilizată în limba română din sec. al XVI-lea era de Dezvoltarea valorii verbale a supinului a determinat evoluţia prepoziţiei de dinspre valoarea de indice al unui raport de determinare nominală spre aceea de morfem modal (de tipul lui să ia conjunctiv sau à la infinitiv). Celelalte prepoziţii care apar la supin (*către*, *după*, la, *spre*) sunt relevante pentru valoarea nominală a supinului.

b) Alţii consideră supinul o creaţie dacoromână. Argumente:

— Absenţa supinului din toate limbile romanice şi din dialectele din sudul Dunării;

— Lipsa oricăror atestări ale supinului în latina orientală;

— Diferenţele de funcţii faţă de latină: pe lângă funcţia de substantiv, comună cu latina, supinul românesc poate îndeplini şi funcţia de verb (d el u e r a t, *lucrez*.);

c) Unii nu recunosc existenţa unui supin, ci doar a unei forme nominale de participiu precedate de prepoziţie.

PĂRŢILE DE VORBIRE NEFLEXIBILE

1. ADVERBUL

Adverbul formează o clasă de cuvinte aparte atât prin formă, cât şi prin conţinut.

Ca f o r mă, adverbul este considerat – alături de prepoziţie, conjuncţie, interjecţie-parte de vorbire neflexibilă, datorită invariabilităţii sale flexionare. Cu toate acestea, unele adverbe au categoria gramaticală a comparaţiei şi, prin urmare, unii autori le consideră părţi de vorbire flexibile (I o r d a n, R o b u).

Ca în ţ ele's, adverbele sunt cuvinte semantic pline, autonome, multe dintre ele îndeplinind în propoziţie funcţii sintactice autonome (mai ales de circumstanţiale, atribute, nume predicative).

Unele adverbe (cele relative: *unde*, *când*, *cum*, *cât*, *încotro*) se aseamănă cu conjuncţiile subordonatoare prin valoarea de elemente relaţionale la nivel de frază.

Alte adverbe (unele cantitative, modale, spaţiale, temporale) au trăsături comune cu ale pronumelor relative sau nehotărâte sau chiar procedee identice de formare.

Altă categorie de adverbe au posibilitatea de a apărea singure în enunţ, substituind o propoziţie sau o frază. O serie de identităţi semantice, sintactice şi morfologice (categoria comparaţiei) apropie adverbul de adjectiv.

Privit din punct de vedere diacronic, adverbul se dovedeşte o clasă de cuvinte foarte bine conservată. La adverbele moştenite se adaugă cele împrumutate din alte limbi şi cele formate pe teren românesc.

ORIGINEA ADVERBELOR ROMÂNEŞTI

1. *Adverbe de origine latină*

Limba română moşteneşte din latină o serie de:

a) adverbe simple:

bene bine, *forte foarte*, *magis mai*, *non nu*, *su* (*r*) *sum sus*, *quando când*…

b) adverbe provenite din adjective neutre latineşti (la forma de N-Ac, Abl):

clarus chiar[19], *multus mult*, *tardivus târziu*, *forte foarte*[20]

c) adverbe provenite din substantive latine la ablativ în combinaţie cu diferite elemente:

anno + tertio antărţ de + parte departe hac + die azi de + una + hora (*o*) *dinioară altera + mente altminteri purus + re + pupure* (a)

ali + ubi + re aiure (a) *quo + modo cum nec + ali + ubi + re nicăiere* (a)

d) adverbe din *ad* şi *eccum* plus alte elemente:

ad + foras afară eccum + modo acum ad + modo amu eccum + hic aci ad + prope aproape eccum + hic + ce aice (*+ a*)

ad + post apoi eccum + tale atare ad + şic aşa e) adverbe provenite din gerunzii: *currendo curând*.

2. *Adverbe de origine slavă*

— Împrumuturi: *ba*, *barem*, *da*, *grozav*, *iute*, *nitam-nisam*, *prea*, *razna*, *tocmai*;

— Formate cu elemente de împrumut: *aieve* (a) < *ad* + st. *javé îndeosebi* <*în* + *de* + st. *Osobĭ*.

3. *Adverbe de origine maghiară*

— Împrumuturi: *batăr*, *bogăt*, *mereu*;

— Formate cu elemente împrumutate: *alt* + *fel* (magh. *féle*)

ast + *fel*.

4. *Adverbe de origine neogreacă agale*, *alandala*, *anapoda*, *măcar*, *sigur*.

5. *Adverbe de origine turcească abitir*, *başca*, *buluc*, *cu duiumul*, *cu ghiotura*, *harcea-parcea*, *taman*.

6. *Adverbe neologice ad-hoc*, *basta*, *idem*, *viceversa*

Adverbele de acest tip sunt expresia „relatinizării" adverbului românesc, în contextul „relatinizării" românei în ansamblul său.

FORMAREA ADVERBELOR ROMÂNEŞTI

a) *Adverbe formate prin derivare cu sufixe*

În latina clasică cele mai frecvente sufixe adverbiale erau:

---

[19] În structura apă chioară, chioară (< chiară < clara) rămâne adjectiv.

[20] În sec. al XVI-lea, adverbul foarte se folosea şi independent, fără a fi urmat de un adjectiv sau un adverb: M-am supărat f o a r t e.

— E: *bene*, *forte*, *limpide*, *rapide*

— O: *certo*, *raro*, *secreto*

— (i) ter: *fideliter*, *utiliter*.

În limba română se identifică sufixele adverbiale:

— E (moştenit din latină în câteva adverbe: *bine*), ataşat la adjectivele în – *esc*:

adj. *bărbătesc* – adv. *bărbăteşte românesc românește*

— Icește (variantă a lui – *este*)

Intelectualicește, *papagalicește*

— Mente (la origine ablativul substantivului *mente*)

— Moştenit în *altminteri*, *altmintre* (*le-a*)

— Cu frecvenţă mai mare în limbile romanice occidentale: *moralmente*, *totalmente*

— Re (provenit din substantivul *res*): *aiure* (a), *nicăiere* (a), *pururе* (a)

— A, explicat ca fiind:

— Sufix adverbial ataşat la teme substantivale (*seara*, *dimineaţa*), marcând un raport de subordonare circumstanţială faţă de verb, în locul prepoziţiilor (*vin toamna* – *vin la toamnă*);

— Particulă delictică (< lat. *hac*), la fel ca – *le* (a) (< art. hoţ. *le* + – *a*): *acilea*, *acolea*

— Iş: *furiş*, *pieptiş*, *cruciş*.

2. *Adverbe formate prin compunere*

Compunerea este modalitatea fundamentală de formare a adverbelor româneşti.

Adverbe rezultate prin compunere cu:

a) prepoziţii:

ab – *ab* + *ante ainte* ad – *ad* + *foras afară* de – *de* + *hora doar* în – *în* + *ab* + *ante înainte* b) particule delictice:

eccum – *eccum* + *tantum atât*; *eccum* + *modo acum* c) pronume:

ea + *hora iară* hac + *die pazi* d) adverbe:

non + magis *numai* e) verbe:

— Particula – va (provenită din verbul *volet* >*voare care va*) formează adverbe ca: *undeva*, *cândva*, *cumva* şi pronume nehotărâte (*careva*, *cineva*, *ceva*).

Clasa adverbelor e îmbogăţită prin mulţimea de locuţiuni adverbiale cu structuri foarte variate şi cu o expresivitate sporită:

când colo, *cu chiu cu vai*, *cu orice preţ*, *pe de-a-ndoaselea*.

Prin frecventa şi îndelungata utilizare, unele locuţiuni adverbiale au devenit adverbe: *acasă* e *ad* casă, *adesea*, *odinioară*, *devreme*, *împreună*.

COMPARAŢIA ADVERBELOR

Procedeele de exprimare a comparaţiei adverbelor, unica marcă a variabilităţii lor, nu diferă de acelea ale comparaţiei adjectivelor.

Comparaţia caracterizează doar adverbele cu un conţinut semantic foarte asemănător cu al adjectivelor calificative (*bine*, *rău*, *frumos*), la unele adverbe care exprimă circumstanţe spaţiale şi temporale susceptibile de a primi o valoare graduală (*aproape*, *departe*, *târziu*).

În latina clasică, comparativul şi superlativul se exprimau sintetic, prin sufixele neutre – ius, respectiv – issime, adăugate la tema adverbului. Formele sintetice încep să fie înlocuite cu cele analitice încă din latina clasică târzie. Tendinţa se accentuează în latina populară şi se va transmite tuturor limbilor romanice. Mai mult, sistemul comparaţiei se îmbogăţeşte cu superlativul relativ.

La exprimarea comparaţiei sunt folosite:

— Adverbe: mai, foarte, prea, mult, puţin;

— Articolul demonstrativ cel (< lat. *ecce* + *ille*).

2. PREPOZIŢIA

Prepoziţia este un conectiv intrapropoziţional.

În latina clasică, inventarul prepoziţiilor conţinea un număr relativ mare de termeni, care se construiau cu:

— Acuzativul: *ad*, *apud*, *contra*, *extra*, *inter*, *per*, *supra*, *trans*…

— Ablativul: *ab*, *cum*, de *pro*…

— Câteva cu regim comun – acuzativ şi ablativ – după cum exprimau ideea de direcţie sau ideea de stare: în *sub*, *subter*, *super*.

Cele mai multe se construiau cu acuzativul. Încă din latina arhaică, acuzativul avea tendinţa de a deveni cazul prepoziţional prin excelenţă. Situaţia se regăseşte şi în limba română.

În evoluţia sistemului prepoziţional latin s-au produs importante modificări în ceea ce priveşte numărul, frecvenţa şi regimul cazual al prepoziţiilor.

Faţă de latina clasică, în latina târzie se înregistrează:

— Prezenţa masivă a prepoziţiilor compuse: *de intra*, *de inter*,

de intro, *de subtus*, *de post*;

— Locuţiuni prepoziţionale de obicei de origine nominală: *ad latus*, *per girum*;

— Utilizări mai puţin frecvente ale unor prepoziţii nepăstrate în română: *apud*, *absque*, *adversus*, *circa*, *cis*, *erga*, *ob*, *praeter*, *propter*, *sine*, *subter*, *tenus*, *ultra*, *versus*[21].

— Extinderea posibilităţilor de recţiune[22];

— Apariţia de noi prepoziţii de origine nominală: *ergo*, *causa*, *gratia*;

— Extinderea utilizărilor prepoziţionale ca urmare a confuziei dintre cazuri, determinate de modificările fonetice;

— Utilizarea construcţiilor prepoziţionale în locul cazurilor oblice[23] sintetice.

— Specializarea prepoziţiilor spre anumite funcţii gramaticale.

În limbile romanice se observă:

— Extinderea construcţiilor prepoziţionale în detrimentul celor sintetice;

— Apariţia de noi prepoziţii formate prin aglomerare, aglutinare de prepoziţii, din adverbe sau alte clase gramaticale;

— Modificări semantice – prepoziţii cu sensuri noi;

— Prepoziţii cu funcţii noi, care nu existau în latină.

După formă, prepoziţiile din limba română sunt:

a) simple (prepoziţiile primare, care stau la baza celor compuse):

a < *ad fără* e *foras către* e *contra pe* e *per cu* e *cum spre* e *super de* e *de sub* e *subtus* b) compuse:

— Cu de: *din* e *de* + *în* – eu pe: pentru a *per* + *intro dintre* e *de* + *inter prin* e *per* + *în după* e *de* + *post printre* e *per* + *inter despre* e *de* + *super peste* <*peste* e *per* + *extra*

— Cu ad: *la* e *ille* + *ad lângă* e *longo* + *ad până* e *paene* + *ad*

---

[21] Unele dintre aceste prepoziţii au intrat ulterior în limbă ca împrumuturi neologice: apud, circa, versus.

[22] Recţiunea este o constrângere sintactică în cadrul relaţiei de subordonare, prin care regentul impune subordonatului restricţii de caz sau de prepoziţie.

[23] Cazuri oblice: genitivul, dativul (legate prin prepoziţii), prin opoziţie cu nominativul, acuzativul, numite cazuri directe / drepte (legate, în unele limbi direct, fără prepoziţii).

Există şi:

— Prepoziţii compuse mai recent, în care elementele componente îşi păstrează autonomia: de la *de către*, *de* pe *fără* de pe la *pe lângă*, până la *până* pe

— Prepoziţii provenite din alte părţi de vorbire:

— Din substantive: *graţie*, *mulţumită*;

— Din adjective: *contrar*, *potrivit*, *conform*;

— Din participii: *datorită*;

— Din adverbe articulate (mai ales cele cu regim de genitiv): *dinapoia*, *dindărătul*, *înaintea*, *înapoia*, *înăuntrul*;

— Locuţiuni prepoziţionale:

— Terminate în prepoziţii (cu regim de acuzativ): *în afară* de *faţă* de *dincolo* de *înainte* de *pe din jos de*;

— Terminate în substantiv articulat (cu regim de genitiv): *în locul*, *în mijlocul*, *în dreptul*, *de-a dreapta*, *de-a lungul*, *de-a latul*.

Nicio prepoziţie de altă origine decât latină nu a intrat în sistemul limbii române.

3. CONJUNCŢIA

Conjuncţiile sunt conective intra şi interpropoziţionale. Fiind „instrumente" gramaticale de exprimare a raporturilor (de coordonare şi de subordonare) au o mare frecvenţă în limbă. Clasa conjuncţiilor este mai puţin receptivă la împrumuturi, regenerarea sistemului conjuncţional înfăptuindu-se prin mijloace interne. Aşadar, puţine unităţi conjuncţionale din limbile romanice continuă direct pe cele din latină.

Limba română a preluat direct din latină puţine conjuncţii: *au*, *că*, *e*, *nici*, să restul inventarului fiind completat prin mijloace proprii.

Din punct de vedere formal, româna conţine conjuncţii simple, conjuncţii compuse şi locuţiuni conjuncţionale. Sunt considerate conjuncţii simple acele conjuncţii a căror etimologie are la bază o singură unitate lexicală sau mai multe unităţi lexicale, care nu mai pot fi analizate de către vorbitori. Sunt considerate conjuncţii compuse formaţiile alcătuite din mai multe unităţi lexicale analizabile, iar locuţiuni conjuncţionale combinaţiile stabile de cuvinte cu sens unitar şi cu valoare de conjuncţie.

Din punctul de vedere al rolului lor în vorbire, conjuncţiile sunt coordonatoare şi subordonatoare.

Conjuncţii e o o r ci o n-a t o are:

a) s i în p l e:

au e *aut* – valoare disjunctivă ci e *ce* (formată pe teren românesc din pron. relativ folosit cu valoare adversativă)

e < *et* (încă din sec. XVI *e* alternează în texte cu *şi*) – valoare copulativă fie e *fie* (conjunctiv fără *să*) – se foloseşte mai ales corelativ: *fie*… *fie* iar (a) < *ea* + *hora eară* – valoare adversativă însă e *ins* (ca urmare a întrebuinţării adverbiale a pronumelui *ins*)

nicio *neque* (adverb întrebuinţat încă din latina clasică cu valoare de conjuncţie adversativă)

ori < (probabil) *care* şi e *şic* (adverb latin devenit conjuncţie înaintea românei comune)

care / vor (i) < probabil un dublet al conjuncţiei *ori* regăsită în dubletele pronominale: *oarecare* / *varecare*, *oarecine* / *varecine*, *oarece* / *varece* b) e o în p u's e:

deci e *de* + *aci* (locuţiune adverbială)

dar (a) < *da* + *ar* (*a*) (pe teren românesc)

sau e probabil *să* + *au*

Conjuncţii's u b o r ci o n-a t o are:

a) s i în p l e:

că e *quod* (prin pierderea sensului pronominal) – este conjuncţia cu cea mai mare frecvenţă („conjuncţie cvasiuniversală")

cum e adv. *quomodo* de e eventuala contaminare a prepoziţiei latine *de* cu un element slav *da* „acest".

până e *paene* + *ad* (este conjuncţia-tip a subordonatei temporale de posterioritate)

să le *se* e *şi* b) e o în p u's e:

ca „sa, ca şi, căci, deşi (*de* + *şi*), dacă (*de* + *că*), fiindcă, deoarece c) locuţiuni conjuncţionale: fără ca să pentru că, pentru ca să precum că, cu toate că, ca şi cum, ca şi când, din moment ce, o dată ce, câtă vreme, ori de câte ori, măcar că…

Cu valoare de conjuncţii subordonatoare se utilizează şi:

— Pronumele relative: *care*, *cine*, *ce*, *cât – a*;

— Adverbele relative: *unde*, *când*, *cum*, *cât*, *încotro*;

— Pronumele nehotărâte: *oricare*, *oricine*, *orice*, *oricât – a*

— Adverbele nehotărâte: *oriunde*, *oricând*, *oricum*, *oricât*, *oriîncotro*.

4. INTERJECŢIA

Singura interjecţie moştenită din latină este *eheu*! Celelalte sunt formate exclusiv pe teren românesc.

Există:

— Interjecţii primare:

— Propriu-zise (exprimă sentimente, manifestări ale voinţei): of, vai, ah, hai, măi;

— Omonatopeice (imită sunete şi zgomote din natură): buf, poc;

— Interjecţii formate prin desemantizarea altor clase: dragă, ura, bravo.

Bibliografie

1. Armbruster, Adolf – *Romanitatea Românilor*. *Istoria unei idei*, Bucureşti, 1972.

2. Coja, Ion – *Transilvania*. *Invincibile argumentum*, Bucureşti, 1993.

3. Colan, Voicu; Racoviţan, Mihai – *Transilvania*, *istorie şi tăinuire*, Bucureşti, 1995.

4. Coseriu, Eugenio, *Limba română în faţa Occidentului*, Cluj-Napoca, 1994.

5. Dimitrescu, Fl.

— *Contribuţii la istoria limbii române vechi*, Bucureşti, 1973.

6. Drăganu, N. – *Românii în veacurile IX-XIV pe baza toponimiei şi a onomasticii*, Bucureşti, 1933.

7. *Fonetică şi dialectologie*, Bucureşti, 1958.

8. Gheţie, Ion; Mareş, Al.

— *Graiurile dacoromâne în secolul al XVI-lea*, Bucureşti, 1974.

9. Giurescu, Constantin C.

— *Formarea poporului român*, Craiova, 1973.

10. Graur, Al – *Fondul principal al limbii române*, Bucureşti, 1957.

11. Graur, Al.

— *Studii de lingvistică generală*, Bucureşti, 1960.

12. *Istoria limbii române*, I, II, Bucureşti, 1965, 1969.

13. Iordan, Iorgu şi colab.

— *Introducere în lingvistica romanică*, Bucureşti, 1965.

14. Mihăescu, H.

— *Influenţa grecească asupra limbii române până la secolul al*

XV-lea, Bucureşti, 1961.

15. Mihăilă Gh.

— *Împrumuturi vechi sud-slave în limba română*, Bucureşti, 1961.

16. Niculescu, Al.

— *Individualitatea limbii române între limbile romanice. Contribuţii gramaticale*, Bucureşti, 1965.

17. Păcurariu, Mircea – *Istoria bisericii ortodoxe române*, Bucureşti, 1992, p.7182, 83 – 104.

18. Pătruţ, I.

— *Influenţe maghiare în limba română*, în SCL, IV, 1953.

19 Protase, D. – *Problema continuităţii în Dacia în lumina arheologiei şi a numismaticii*, Bucureşti, 1966.

20. Rosetti, Al.

— *Istoria limbii române*, Bucureşti, 1968.

21. Russu, I. I.

— *Elemente autohtone în limba română – Substratul comun româno-albanez*, Bucureşti, 1970.

22. Russu, I.I.

— *Limba traco-dacilor*, Bucureşti, ediţia a II-a, 1967.

23. Sala, M. – *Contribuţii la fonetica istorică a limbii române*, Bucureşti, 1970.

24. Stoicescu, Nicolae – *O falsă problemă istorică – Discontinuitatea poporului român pe teritoriul strămoşesc*, Bucureşti, 1968.

25. Vasiliu, Em.

— *Fonologia istorică a dialectelor dacoromâne*, Bucureşti, 1968.